

Dr Josip PRESBURGER

OFICIRI JEVREJI U ZAROBLJENIČKIM LOGORIMA U NEMAČKOJ

Brz i totalan slom stare Jugoslavije izazvao je preneraženost i iznenađenje u svim krugovima sveta koji su bili nerasploženi prema hitlerizmu i sličnim fašističkim ideologijama. Utoliko je veća bila preneraženost i dezorijentisanost samih Jugoslovena koji su neposredno bili pogođeni brzom i totalnom pobedom Nemačke nad Kraljevinom Jugoslavijom. Ljudi u tim trenucima nisu ni shvatili kakav je nestabilan bio stari politički režim, kako je bio pun slobosti, unutrašnjih suprotnosti, nerešenih socijalnih i političkih problema. Sve političke i druge iluzije na kojima se bio držao stari režim odjednom su se raspršile.

Može se onda zamisliti kako je sve to dogodilo Jevreje u staroj Jugoslaviji. Bili su u paničnom strahu i očajanju. Pored poznate nacističke istrebljivačke politike prema Jevrejima, strah jugoslovenskih Jevreja povećavala je i okolnost što je Hitler bio naročito besan na njih zbog 27. marta. On je prema svojoj opštepoznatoj dogmi »Jevreji su za sve krivi« i preokret od 27. marta takođe pripisao njima. I zaista, obračun sa jugoslovenskim jevrejstvom bio je užasan i beskompromisan.

To opšte raspoloženje Jevreja u staroj Jugoslaviji nije mimoišlo ni one koji su pripadali vojsci stare Jugoslavije. Ti Jevreji, bar njihov veliki broj, bili su orni za borbu, mnogi su se dobrovoljno javili u vojsku pre nego što im je stigao poziv za mobilizaciju, ili su se javili iako nisu imali ratni raspored. Neki od njih su i poginuli u borbama aprila 1941. godine, a mnogi su pali u zarobljeništvu. U tom trenutku njihova situacija izgledala je beznadežna; bili su u očajanju i depresiji. Grubi diskriminatorski postupci počeli su prema njima odmah posle zarobljavanja, kao i za vreme transporta. Već tada se čuo čuveni uzvik koji je Jevreje-zarobljenike pratio u toku celog zarobljenišтва: »Die Juden heraus« — »Neka iziđu Jevreji«. Iako ovo posebno prebrojavanje Jevreja nije uvek imalo nekog smisla ili naročitog cilja, ono je mnogo doprinelo da se strah i dezorijentisanost Jevreja povećaju. Nemci su već prilikom zarobljavanja počeli svoju poznatu politiku razdvajanja i zava-

đivanja raznih jugoslovenskih naroda i narodnosti, pa su pojedini iz tih grupa i grupacija ispoljavali antisemitski stav prema Jevrejima još za vreme transporta. Sve ove okolnosti, a najviše samo osećanje da ih vode nekud u unutrašnjost Hitlerove Nemačke, ostavilo im je malo nade da će ikad sve to preživeti.

Prvi dani logorskog života prolazili su u atmosferi ovakvog očajanja. Razume se da su i svi drugi zarobljenici bili utučeni i dezorijentisani, a osobito oni koji nisu imali izgleda da se kao pripadnici »privilegovanih naroda i narodnosti« uz nemački blagoslov vrate kući. Ali su Jevreji stvarno imali najviše razloga da budu utučeni i dezorijentisani. Glad, nečistoća, stešnjenost u barakama i grubost Nemaca su još više pojačavali osećanje bezizglednosti.

U toj opštoj pometnji, pored malobrojnih izuzetaka, jedino su zarobljenici-komunisti imali jasnu orijentaciju. Puni poverenja u pobedu svoje stvari, naučeni na proganjanje i na ilegalne uslove političkog rada do rata, oni su se od samog početka u zarobljeničkim logorima povezali i pokušali da daju ostalim zarobljenicima određenu orijentaciju. Među tim komunistima u oficirskim logorima bio je i izvestan broj Jevreja čiji je rad, kako će se kasnije videti, bio od velikog značaja za temu ovog sastava.

Zarobljeni oficiri, podoficiri i vojnici bivše jugoslovenske vojske-Jevreji, nisu prilikom zarobljavanja činili neku homogenu grupu. Među njima, kao i među ostalim jugoslovenskim zarobljenicima, bilo je velikih razlika u političkim pogledima, pripadništvu bivšim političkim partijama, pa čak i u stepenu interesa ili ravnodušnosti prema političkim partijama i prema političkoj aktivnosti u bivšoj Jugoslaviji uopšte, dijapazon je bio najširi mogući: od aktivnih članova KP pa do potpune nezainteresovanosti za pripadništvo ma kojoj političkoj partiji; bilo je velikih razlika među njima i u stavu prema veri, prema jevrejstvu kao nacionalnosti, prema cionističkom pokretu, a postojala je ništa manje i razlika u socijalnom poreklu i imovnom stanju koja je, istina, u datim uslovima brzo izgubila svoju važnost ali je i dalje imala uticaja na ponašanje i način razmišljanja i prihvatanja novih realnosti. Bili su različiti i po tome što su jedni bili sefardi, a drugi aškenazi koji su, istina, u staroj Jugoslaviji bili građani iste države, ali su istovremeno bili i sinovi roditelja vezanih za različite tradicije sredine, što je uslovalo da ni njihove reakcije nisu uvek bile iste, bez obzira na to što su se svi kao Jevreji »kuvali u istom kazanu«. Tu su bile grupe »prečana«, Vojvođana, Srbijanaca, Bosanaca, Hrvata i t.d., da bi heterogenost bila još veća. Međutim, bez obzira na to šta su oni sami mislili o svom pripadništvu, nacisti su ih, sledeći svoju sopstvenu logiku, brzo posle zarobljavanja, koncentrisali da bi ih izložili posebnom pooštrenom režimu, što je — kako ćemo još pokušati prikazati — upravo suprotno nacističkim namerama, imalo pod

datim uslovima mnogo pozitivnih posledica kako u pogledu razvoja i kasnijeg životnog puta pojedinaca, tako i sa gledišta uloge koju je grupa Jevreja igrala u političkoj borbi koja je za vreme zarobljeničtva vođenja u logorima.

Položaj zarobljenika-oficira je bio mnogo teži od položaja zarobljenika-vojnika, a položaj Jevreja u oficirskim logorima bio je otežan i time što ih je stalno pritiskivalo osećanje da su oni kao Jevreji više ugroženi od ostalih, da su oni »prvi na meti«. Vojnici-Jevreji imali su najčešće istu sudbinu kao i ostali jugoslovenski vojnici-zarobljenici. Oni su po pravilu bili na radu po raznim mestima u Nemačkoj, u poljoprivredi, fabrikama, radionicama, imali su neku slobodu kretanja i bolje uslove života, iako ni njihov položaj nije bio lak, a još manje bezbedan. Mnogi Jevreji su prikrili svoje jevrejstvo i izbegli diskriminacije kojima bi inače bili izloženi.

Što se tiče Jevreja u zarobljeničkim oficirskim logorima, tu se Jevrejnom, u skladu sa hitlerovskim antijevrejskim zakonima, smatrao ne samo onaj koji se izdavao za Jevrejina već i svaki kome neki predač bar do drugog stepena unazad nije bio »arijevac«. Za te ljude, koji su tek u zarobljeničtvu saznali da su Jevreji, psihička situacija je bila još teža. Zanimljivo je da su se ti ljudi prijavljivali kao Jevreji, čak i oni koji nisu mogli pretpostaviti da neko u logoru zna o njihovom »nearijeveskom« poreklu, takav je bio strah izazvan opštom atmosferom.

U svim zarobljeničkim logorima u Nemačkoj bilo je oko 400 oficira-Jevreja koji su od maja 1942. godine većinom bili koncentrisani u logoru u Osnabriku i od tada držani zajedno i premeštani kao grupa, najpre u Štrasburg, a zatim u Barkenbrige u Pomenariji. U raznim logorima bilo je još nekoliko desetina Jevreja-oficira, uglavnom lekara, dok je broj zarobljenih Jevreja-vojnika bio svakako veći od zarobljenih oficira. Ukupan broj jugoslovenskih oficira i vojnika koji su bili u zarobljeničtvu stalno se menjao zbog otpuštanja i dovođenja pojedinaca i grupa (»dangubaši«, četnici, domobrani, pa najzad i partizani). Najviše ih je bilo 1941. godine. U godinama 1943/44 u logorima je bilo oko 156.000 vojnika, podoficira i oficira.

U ovom napisu biće obrađen uglavnom period od maja 1942. godine, kada su zarobljeni oficiri-Jevreji već bili koncentrisani u logoru u Osnabriku, pa do njihovog premeštaja u Štrasburg avgusta 1943. godine, jer je taj period i najkarakterističniji za temu ovog napisa. O situaciji u nekim od logora pre maja 1942. godine i o daljoj sudbini grupe oficira-Jevreja posle premeštaja u Štrasburg, a zatim u Barkenbrige, biće u ovom radu samo toliko rečeno koliko je potrebno da se tema bar donekle zaokruži.

II

Da bi se shvatio položaj Jevreja u zarobljeničkim logorima potrebno je izneti opšte tokove života u tim logorima i osnovne pravce političkog grupisanja u njima. Te opšte tokove u zarobljeničkim logorima od samog početka karakteriše političko diferenciranje koje je bilo neminovno kada se ima u vidu da su se u tim logorima našli u velikom broju ljudi koji su po svojim činovima, zvanjima, profesijama i shvatanjima predstavljali u malom sliku stare Jugoslavije sa svim njenim suprotnostima. Polarizacija je, prirodno, bila i odraz događaja u zemlji. Počeci te polarizacije nalaze se već u prvim diskusijama oko pitanja ko je kriv za sudbinu zemlje i gde leže koreni tako neslavnog sloma bivše jugoslovenske vojske. Najreakcionarniji krugovi nisu dopuštali da ikakva krivica padne na društveni sistem, na monarhiju, na vladajuće vrhove i vojno rukovodstvo, i imali su u tome podršku priličnog broja bivših aktivnih, pa i rezervnih oficira. Veliki broj zarobljenih oficira ostao je van tih diskusija u onim danima gladi i potištenosti, i pasivno je očekivao razvoj događaja. S druge strane, u logorima se po pravilu našao i jedan broj, u srazmeri sa ukupnim brojem zarobljenika, istina, relativno malen, članova KPJ i aktivnih simpatizera koji su od samog početka nastojali da one koji su zbog neobaveštenosti ili drugih razloga bili skloni da slede reakcionarne elemente otrgnu od njihovog uticaja, a naročito da ne dopuste da privuku sebi i veliki broj onih koji su se držali pasivno. Oni su objašnjavali da korene sloma stare Jugoslavije treba tražiti u trulosti njenog sistema, a ne u nedostatku političke ili patriotske svesti masa. Oni su od samog početka aktivno delovali da razočaranje usled sloma pretvore u revolt protiv sistema i da uliju veru da slom stare Jugoslavije ne znači slom Jugoslavije uopšte, da to nije kapitulacija naroda već početak jedne nove borbe koja će se voditi pod rukovodstvom novih političkih snaga. S tim je bilo tesno povezano i pitanje stava prema okupatoru i njegovim vlastima u logoru. Najreakcionarniji fašistički elementi primali su slom stare Jugoslavije kao gotovu činjenicu i iz toga izvodili zaključak da Jugoslavija više ne postoji, već Srbija treba preko saradnje sa Hitlerom da izvuče za sebe što više koristi i da se uključi u njegov novi poredak. Drugi reakcionarni antinemački elementi bili su zbunjeni i dozorijentisani. Nasuprot tome, članovi KPJ, simpatizeri i drugi antifašistički elementi su branili stav da Jugoslavija pravno i stvarno postoji, da su zarobljeni oficiri njeni vojnici koj su dužni da i u zarobljeništvu brane čast i nacionalnu nezavisnost zemlje i da se odupru svim pokušajima logorskih vlasti koje nastoje da ih razbiju ili da među njima nađu podršku za antijugoslovenske planove. Na ovim pitanjima počela je, dakle, u

logorima politička borba koja je postepeno dovela do oštre polarizacije snaga unutar logora. S jedne strane su bili predstavnici starog, ali bez idejnog i organizacionog jedinstva. Tu su se, većim delom, svrstavali i zarobljeni generali. U ovoj grupi su postojale i razne koncepcije o budućem uređenju zemlje, počev od buržoaske demokratije u obnovljenoj staroj Jugoslaviji, pa do nedićevsko-ljotićevske ideologije. Nisu bili jedinstveni ni u odnosu na Nemačku ni u odnosu na saveznike. Među njima treba pomenuti i snažnu anglofilsku struju, kao i tzv. »majorsku grupu« koja je učestvovala u vojnom udaru 27. marta i od prvih dana zauzela antinemački stav. U kasnijoj fazi borbe oni su postali temelj dražinovštine u logorima i tzv. »Zajednice jugoslovenskih oficira za kulturno i fizičko vaspitanje«, ili skraćeno »Zajednica«, a podrugljivo nazvana »Jereza«. Svi oni zajedno nisu se mogli s uspehom suprotstaviti drugoj grupi koju je organizovao i idejno usmeravao ilegalni partijski komitet pomoću partijske organizacija koja se u toku borbe širila i učvršćavala. Razočarani zarobljeni oficiri u sve većem broju su prilazili ovoj drugoj grupi, koja je smerala da nađe sadržinu života i u logoru, da teške, strahom i neizvesnošću pritiskute dane ispuni korisnim ideološkim i kulturnim radom, pa i zabavom, što je istovremeno otvaralo nove perspektive i predstavljalo pripremu za nov život i rad u očekivanom novom društvenom uređenju posle oslobođenja zemlje.

Za oficire-Jevreje bilo je od posebne važnosti što se ova druga grupa borila za poštovanje Ženevske konvencije¹, čije su odredbe, naročito pre preokreta na istočnom frontu, Nemci stalno kršili. Ženevska konvencija je sadržavala više propisa, kao što su slobodan kulturni rad, izbor poverenika, oslobađanje oficira od svakog rada, odgovarajući smeštaj i ishrana i sl. Za primenu ovih propisa ova grupa je vodila borbu ne samo u odnosu na nemačku komandu već — u tim specifičnim okolnostima — i u odnosu na logorsku reakciju, o čemu će kasnije biti više reči. Poštovanje Ženevske konvencije naročito je bilo u interesu oficira-Jevreja jer im je u nacističkoj Nemačkoj ona pružila jedinu mogućnost da se održe i sačuvaju goli život. Po Ženevskoj konvenciji trebalo je da u očima Nemaca pre svega budu zarobljeni oficiri, a tek potom sve drugo, pa i Jevreji.²

¹ Ženevska konvencija je međunarodni sporazum o statusu ratnih zarobljenika u cilju očuvanja humanosti postupka prema njima. Doneta je 1929. godine i njoj je pristupila i Nemačka.

² Posle prestanka zarobljeništva proneo se glas da je u nemačkom političkom rukovodstvu za vreme rata postojao stalan spor o statusu ratnih zarobljenika-Jevreja. Rukovodeći krugovi Vermahta su smatrali da su oni prvo vojnici, pa tek onda Jevreji. Rukovodstvo nacističke partije je, međutim, htelo da ih tretira prvo kao Jevreje. Izgleda da se sve do kraja rata ipak održala koncepcija Vermahta. Ima, međutim, jasnih znakova da

U kakvoj su osobito teškoj situaciji bili oficiri-Jevreji posebno pokazuje činjenica da su i oni članovi Ženevske konvencije koji su formulisani u interesu zaštite zdravlja i života zarobljenika, kada su primenjivani na Jevreje pod mračnim uslovima nacističke dominacije u Evropi, proizvodili upravo suprotno dejstvo. Ženevska konvencija, naime, predviđa da je sila koja drži zarobljenike obavezna da teške bolesnike, ukoliko nema uslova da ih sistematski leči, ili vrati u zemlju u kojoj su služili ili u neku neutralnu zemlju. Primenjeno na Jevreje to je značilo repatrijaciju u Nedićevu Srbiju i sigurnu smrt, što je nemačkim vlastima bilo savršeno jasno. Ostaje, ipak, činjenica da je komanda Oflag VI C po tom propisu u leto 1942. godine predala dvanaestoricu »oficira-mojsijevaca« Nedićevim organima i da su ti zarobljenici odmah po dolasku u Beograd streljani na Banjici.

III

Kao što je napred već rečeno, pre njihovog koncentrisanja u Osnabriku maja 1942. godine, zarobljeni oficiri-Jevreji su se našli u raznim logorima, u većim ili manjim grupama. U tim logorima bili su izloženi raznim zlostavljanjima, pritiscima i pretnjama ali su, u većoj ili manjoj meri, učestvovali u logorskim zbivanjima koja su odražavala situaciju u zemlji. Zbog nedostatka podataka nemamo mogućnosti da posebno obradimo zbivanja u tim raznim logorima i učešće oficira-Jevreja u njima ali ćemo, da bismo pružili bar delomičnu sliku, pokušati da prikažemo kako su se stvari razvijale od samog početka u logoru u Nirnbergu, a potom u logoru u Osnabriku.

Jednoj većoj grupi od skoro 200 oficira-Jevreja prvi logor u Nemačkoj bio je u Nirnbergu, tzv. Oflag XIII B. Bile su to barake građene za nacističke delegate koji su svojevremeno odobravaljivali donošenje tzv. Nirnberških, tj. rasnih zakona, mračnih propisa kojih će se još dugo stideti ne samo Nemačka već i Evropa koja je pretendovala da bude smatrana nosiocem najviše ljudske kulture i civilizacije. U početku su oficiri-Jevreji u ovom logoru tretirani jednako kao i ostali zarobljeni oficiri i bili smešteni u raznim blokovima i barakama izmešani sa ostalim zarobljenim oficirima. Zbunjeni i dezorijentisani, u većini slučajeva su bespomoćno čekali razvoj događaja, spremni na najgore. U toj atmosferi su se morali suočiti sa prvim većim pritiskom, sa famoznom »Nirn-

---

je pri kraju rata nacistička partija htela da uništi sve Jevreje koji su se nalazili u Nemačkoj, ma po kom osnovu, pa i zarobljenike, ali u tome, na sreću, nije uspela zbog brzog razvoja događaja. O tome će još biti reči u tekstu.

berškom izjavom«. Da bi se ona shvatila, mora se ukazati na neke okolnosti koje su bile specifične za Nirnberški logor. U logoru je bio smešten i veći broj generala vojske stare Jugoslavije. Autoritet generala je još bio neokrnjen u očima većine oficira koji su smatrali da nošenje uniforme i u zarobljeništvu obavezuje na vojničku disciplinu, ne ulazeći u ulogu koju su pojedini generali odigrali u neslavnoj kapitulaciji stare Jugoslavije. Nemci su sa svoje strane imali svoj plan u pogledu Nirnberškog logora, pa im je izgledalo da je prisustvo generala u logoru povoljna okolnost. Oni su, naime, želeli da Nirnberški logor, kao prvi u okviru tih planova, pretvore u antikomunističku bazu odakle bi eventualno kasnije regrutovali vojnike za Nedićevu kvislinšku vladu. Da bi to postigli, služili su se metodama pritiska i zastrašivanja, od izgladnjivanja do demonstrativnog dnevnog prenošenja leševa sovjetskih građana pred očima jugoslovenskih oficira. U tom okviru treba gledati na akciju sa tzv. Nirnberškom izjavom koju je u novembru 1941. godine poveo general Danilo Kalafatović objavljujući svoj famozni »Apel« sledeće sadržine:

»U vremenu kada se naša vlada u otadžbini bori na život i smrt protiv komunizma i razbojničkih bandi da bi spasla naše porodice i naš narod od propasti, ne smemo mi ovde, kao glavna grupa naših aktivnih i rezervnih oficira, da ostanemo nemi posmatrači tih tragičnih događaja. Naš stav po njima izložen je u priloženoj izjavi koja će biti dostavljena predsedništvu vlade i našoj javnosti. Taj će stav biti utoliko čvršći ukoliko on bude predstavljao naše opšte mišljenje. Zbog toga vam preporučujem da priloženu izjavu svi potpišete bez oklevanja, kako bih ja bio siguran da ona predstavlja naše zajedničko stanovište.«

Sama izjava bila je sastavljena u duhu безусловne podrške Nediću i okupatoru, a trebalo je da obezbedi neku vrstu uslovnog otpusta iz zarobljeništvu, uz obavezu izvršavanja naredjenja nemačke komande i Nedićeve vlade i uz prihvatanje mogućnosti vraćanja u zarobljeništvu.

Po izdavanju »Apela« povedena je, uz blagoslov nemačke komande i uz vrlo jasno naglašene pretnje, široka kampanja za prikupljanje potpisa. Iako su najprogresivniji elementi u logoru, pre svega predratni članovi KPJ, među njima i više Jevreja, kao i mnogi drugi, iz nacionalnih i drugih pokreta i pored teških uslova u zarobljeničkom logoru i u stalnoj opasnosti da budu denuncirani, tada već okupili i stvorili ilegalnu organizaciju, nisu još mogli povesti neku širu akciju za objašnjavanje prave suštine izdajničkog apela i za suzbijanje uticaja generalskog autoriteta i straha od nagoveštenih teških sankcija za sve one koji bi odbili da daju svoj potpis. Ipak, čak i u situaciji kada su zarobljenici u logoru

uglavnom još bili izolovani od događaja u svetu, kada su do njih vesti dopirale samo iz nemačkih izvora, prvenstveno preko bučnih glasnogovornika i »Sondermeldunga« o ratnim uspesima na svim frontovima, a naročito u Sovjetskom Savezu; kada su još više-manje svi bili prepušteni sami sebi i bespomoćno čekali razvoj događaja u neprijateljskim žicama pred naperenim mitraljezima; kada su izloženi stalnim pretnjama tako reći živeli iz dana u dan, — Kalafatovičeva akcija u logoru nije postigla očekivani rezultat. Potpisivanje je odbio daleko veći broj od očekivanog. Motivi onih koji su potpisali bili su, prirodno, veoma različiti, od idejnog anti-komunizma, hijerarhijskog poštovanja generala kao predstavnika kralja, dinastije i oličenja patriotizma, pa sve do neobaveštenosti, nepolitičnosti, ravnodušnosti i straha, radi spasavanja sopstvenog života iz situacije koja je izgledala beznadežna. Ni Jevreji nisu u datim uslovima mogli biti izuzeci. I među njima je bilo članova porodica tradicionalno vezanih za dvor, i kod njih su bili prisutni motivi i straha i nade, kao što je i među njima bilo takvih čije je članstvo u KPJ ili čvrsto ideološko opredeljenje isključivalo čak i pomisao na potpisivanje izjave bez obzira na moguće posledice.

Biće korisno ovde citirati i ono što se o Nirnberškoj izjavi nalazi u obrazloženju optužnice vojnog tužioca za grad Beograd povodom suđenja nekim bivšim komandantima logora jugoslovenskih ratnih zarobljenika. Tamo je rečeno i sledeće: »Novembra meseca 1941. godine u Nirnberškom logoru inicijativom generala Kalafatovića, bivšeg načelnika štaba vrhovne komande u staroj Jugoslaviji, izrađena je sramna nirnberška deklaracija u kojoj je hvaljen rad izdajnika Nedića na spasavanju Srbije, pa je ta deklaracija uz pomoć nemačke komande potpisana od strane jednog broja oficira, stavljajući se na raspoloženje Nediću za borbu protiv N. O. pokreta... Na ovu deklaraciju bivši generali koji su ranije pripremali izdaju Jugoslavije, iskoristivši svoj autoritet, i veze sa nemačkom komandom, pozvali su naše oficire, naredivši im da se deklaracija mora potpisati govoreći 'potrebno je majci otadžbini jer se sada rešava granica Srbije'. Tako su iznudili pod pretnjom i lažnom propagandom jedan dobar broj potpisa, među kojima je bilo i imena poštenih ljudi koji su se gnušali i koji se gnušaju sramne izjave.«

Nirnberška izjava imala je, međutim, i pozitivnu stranu utoliko što je progresivnim snagama u logoru pružila snažnu argumentaciju protiv logorskih kolaboracionista i drugih idejnih protivnika, širi prostor za jačanje svojih redova, za organizovanije dejstvo i za masovniju podršku u preduzetim akcijama. Pod tim uslovima, a paralelno sa razvojem događaja u zemlji, koji su sve više tražili od svakog jasno opredeljenje, razbuktala se i borba u

logorima sa neminovnim uticajem na sve aspekte logorskog života. U toj borbi oficiri Jevreji ne samo da su dali svoj doprinos već su više puta, sticajem nekih posebnih okolnosti, bili u žiži organizovane aktivnosti i primili se posebnih važnih zadataka.

Što se pak tiče Nemaca, za njih situacija u logoru posle akcije sa Nirnberškom izjavom nije izgledala povoljna za postizanje napred pomenutih ciljeva. Oni nisu bili zadovoljni ulogom generala jer se ispostavilo da njihov ugled nije dovoljan za ovakve i slične akcije. Videli su i to da unutar logora postoje jake antifashiističke snage pa su rešili da logor »očiste« od svih za njih nepoželjnih elemenata. Tako je u maju 1942. godine došlo do premeštaja grupe od 800 oficira, za koje se smatralo da su aktivni ili potencijalni antifashiisti, među njima i 200 Jevreja, iz Nirnberga u logor u Osnabriku. Sa ovom grupom premešten je i jedan broj generala.

Dostojno tradiciji Nirnberga diskriminacija protiv Jevreja počela je vrlo rano upravo u tom logoru. Nemci su ih posebno tretirali već pri samom razmeštaju. U nekim blokovima su koncentrisani u određenim barakama, negde su smešteni zajedno sa vojnicima, dok nisu iz svih blokova skupljeni u baraku 33 bloka II. Tu još nisu bili izolovani, ali su vrlo brzo prebačeni u poseban blok VII B koji je potpuno bio izolovan od ostalih blokova. Blok VII B bio je ograđen posebnom bodljikavom žicom, imao je posebnu stražu sa zadatkom da spreči svaki dodir oficira-Jevreja sa ostalim jugoslovenskim oficirima u logoru. Od raznih mera diskriminacije naročito je teško padalo dobijanje manjeg broja tipiziranih formulara koji su se jedini mogli koristiti za prepisku. U tom ranom periodu zarobljeništva ti formulari su bili potrebni od hrane, posebno Jevrejima, jer se na sve strane tragalo za vestima o sudbini najbližih koji su ostali u okupiranoj i raskomadanoj domovini ili su već odvedeni u razne koncentracione logore uništenja. Zato je i lepo setiti se dirljivih scena kada su oficiri iz drugih blokova, i pored opasnosti da ih može pogoditi metak stražara, pritrčavali žici da bi prebacili svojim prijateljima-Jevrejima svoje formulare ili preneli neku vest o njihovim porodicama. Mora se reći i to da su ostali zarobljeni oficiri i na druge načine izražavali negodovanje protiv tih diskriminatorskih mera prema oficirima-Jevrejima. Uporno bi stajali na žici kojom je jevrejski blok bio odvojen i nemački stražari ih nisu mogli oterati ni pretnjama, pa su zbog toga često i pripucali u cilju zastrašivanja.

Najmarkantnija diskriminaciona mera bilo je, svakako, naređenje kojim su zarobljeni oficiri-Jevreji bili prisiljeni da na svojim uniforamama nose žutu šestokraku zvezdu (Magen-David) sa natpisom »Jude«. Sačuvan je dokumenat kojim starešina »jevrejske

barake« ulaže protest protiv ove naredbe. Mi ćemo ga ovde dati u celosti:

Rezervni artiljerijski major
ISAK BARUH,
starešina 33 barake, bloka 2,
Oflag XIII B.

Komandantu 2. bloka Oflag XIII B
za Najstarijeg Oflag XIII B

2. januara 1942. godine saopšteno je oficirima Mojsijeve veroispovesti, pa i baraci čiji sam starešina, da ćemo na našim uniformama morati nositi značku sa natpisom 'Jevreji' na nemačkom jeziku. Sve značke primio sam radi izručenja oficirima.

Slobodan sam da obratim pažnju najstarijem oficiru da ova mera predstavlja postupanje protiv načela ravnopravnosti u tretiranju zarobljenih oficira, jer pogađa oficire određene veroispovesti, te predstavlja povredu odredaba 2. člana 4. Ženevske konvencije od 1929. godine o postupanju sa ratnim zarobljenicima koja ne dopušta različito tretiranje zarobljenika po osnovu veroispovesti.

U nemačko ratno zarobljeništvo došli smo kao jugoslovenski oficiri, što treba da nam obezbedi ravnopravno tretiranje sa drugim oficirima.

U svrhu zaštite prava koja uživamo kao ratni zarobljenici ja i moji drugovi obraćamo se na Vas da povodom ove mere predstanete kod nemačke komande te da nas zaštite protiv ove diskriminacije prema našim ratnim drugovima.

Čvrsto sam uveren da ovo naređenje predstavlja pogrešno tumačenje propisa koji važe u Nemačkoj za civilno stanovništvo, te da će intervencija kod nemačke komande omogućiti da se ovo naređenje povuče.

Nirnberg, 4. januara 1942. godine.»

Potpisnik ovog protesta bio je starešina »jevrejske barake« rez. major Isak Baruh, a sam protest su odobrili svi stanovnici barake. Mora se, međutim, reći da je do protesta došlo po incijativi predratnih članova KPJ, Oto Bihalji-Merina i drugih, koji su slučaj iskoristili kako za objašnjavanje suštine situacije u logoru i u svetu tako i za stvaranje duha otpora među zarobljenim oficirima.

Na ovaj protest primljen je odgovor čiji tekst takođe dajemo u celini:

»Starešina logora
armijski đeneral Mil. R. Petrović
4. januara 1942.

Prilikom referisanja ovog predmeta nemačkim vlastima saopšteno je: da je naređenje za stavljanje znakova oficirima jevrejske veroispovesti izdato od O.K.W., pa prema tome komanda logora niti može, niti pak hoće da interveniše za ukidanje izvršenja ovog naređenja.

U isto vreme naređeno je da se ova predstavka uopšte ne podnosi nemačkoj komandaturi logora već da se kao potpuno neumesna vrati podnosiocu s tim da na dan 5 o.m. kod jutarnjeg apela značke imaju biti prišivene. Prednje se dostavlja na tačno izvršenje.«

Iako je u svim blokovima došlo do negodovanja zbog ove mere diskriminacije, starešina logora nije smatrao potrebnim da ma šta dalje preduzme kod nemačke komande.

Sve jasnije sagledavanje suštine polarizacije snaga u logoru i posebne diskriminatorne mere protiv Jevreja postepeno su stvorili u »jevrejskoj baraci« situaciju u kojoj su predratni članovi KP sa sistematskog objašnjavanja događaja mogli da pređu na stvaranje prvih ćelija logorske organizacije. Te ćelije su stvorene sa perspektivom da stečeno znanje i iskustvo kasnije i sami prenesu na širi krug zarobljenih oficira. Taj rad, sa naglaskom na ideološkom prevaspitavanju, trajao je sve dok oficiri-Jevreji iz Nirnberga nisu premešteni u Osnabruk maja 1942. godine. U stvari u tom pogledu situacija u »jevrejskoj baraci« je samo odražavala opšte stanje u logoru. Partijski komiteti stvoreni u pojedinim blokovima vrlo brzo su prešli na masovni politički rad i dali inicijativu za organizovanje masovnog kulturnog rada. U »jevrejskoj baraci« na ovom radu su se angažovali predratni članovi partije Oto Bihalji-Merin, koji je već u logoru u Varburgu bio u partijskom rukovodstvu, Žanko Kapon, koji je bio ranije u logoru u Ofenburgu član partijskog rukovodstva, Marko Šrajber, koji je pre stvaranja »jevrejske barake« bio u V bloku član komiteta bloka, Sima Karaoglanović, koji je pre dolaska u »jevrejsku baraku« bio član komiteta II i III bloka i Isak Ozmo, koji je takođe bio član partije pre rata. Kada su oficiri-Jevreji koncentrisani u bloku

VII B, članovi partijskog komiteta za taj blok bili su Oto Bihalji-Merin, Sima Karaoglanović i Marko Šrajber.

IV

U logoru u blizini Osnabrika, koji je bio rezervisan za jugoslovenske ratne zarobljenike-oficire i koji je nosio ime Oflag VI C, bilo je oko 5.000 zarobljenika, a među njima nešto manje od 200 Jevreja. Neki od tih zarobljenih oficira-Jevreja bili su od samog početka u Osnabniku, a neki su kasnije dovedeni iz Hamelburga, Varburga i drugih mesta. Kada su se u maju 1942. godine njima priključili i zarobljeni oficiri-Jevreji iz Nirnberga, ukupan broj oficira-Jevreja u Osnabniku popeo se na oko 400.

U životu zarobljeničkog logora u Osnabniku, a naročito u životu oficira-Jevreja, moramo razlikovati dva perioda. Period do dolaska drugova iz Nirnberga, i period od tog trenutka pa nadalje.

Prvi period i u Osnabniku karakteriše opšta zbunjenost i nesnalazljivost. Međutim, što se tiče oficira-Jevreja, iako su se prilikom apela i ovde čuli poznati uzvici »die Juden heraus«, iako je i ovde bio vršen psihološki pritisak na Jevreje, pored opšteg pritiska vršenog na sve zarobljenike, nisu bile preduzete diskriminatorne mere slične onima u Nirnbergu. U početku su oficiri-Jevreji i tu bili raštrkani po raznim barakama, ali su posle nekoliko nedelja koncentrisani u dve barke. Međutim, te barake nisu bile izolovane kao u Nirnbergu, oficiri-Jevreji su imali slobodan dodir sa *ostalim* zarobljenim oficirima, nisu nosili nikakve posebne oznake. Jedan broj oficira-Jevreja je i ovde aktivno učestvovao već u prvim okršajima političke borbe koja je kasnije sve više jačala. Neki su prema svojim naklonostima i sposobnostima uzeli aktivnog učešća kako u kulturnom radu tako i u rano formiranim stručnim udruženjima, ali su se međusobno povezali i kao Jevreji i razvijali izvesne aktivnosti i na toj osnovi.³

Nešto pre dolaska grupe oficira iz Nirnberga maja 1942. godine logorske vlasti u Osnabniku izdvojile su četiri novosagrađene barake na kraju logora, izgrađene od betonskih ploča, koje su bile vlažnije i u neku ruku manje udobne od ostalih drvenih baraka. Šaputalo se da će u te barake biti preseljeni Jevreji. Do toga je kasnije i došlo, ali su za Jevreje rezervisane samo dve barake, a druge dve su bile namenjene za »markirane antifašiste«. Kada je grupa od oko 800 oficira, među njima i 200 Jevreja, stigla iz

³ Organizovan je kurs hebrejskog jezika čiji je predavač bio dr Herman Helfgot, a održavani su i kursevi ruskog (Maks Vajs i Lav Zaharov), engleskog (Oto Gros) i talijanskog jezika (Ivo Doran), slično kao i u »jevrejskoj baraci« u Nirnbergu gde su kurseve engleskog jezika držali Mirko Selinger i Aleksandar Heron.

Nirnberga u Osnabruk, Jevreji su bili izdvojeni i najpre smešteni u baraku 33. Međutim, ubrzo posle toga oficiri-Jevreji koji su već ranije bili u Osnabriku i oni koji su stigli iz Nirnberga koncentrisani su u barake 37 i 38, a to su bile dve krajnje barake od pomenute četiri. U isto vreme u barake 35 i 36 preseljeni su »markirani antifašisti«. Međutim, te četiri barake nisu još bile posebno odvojene od ostalog logora.

U to vreme u Osnabriškom logoru, slično kao i u Nirnbergu, već je bio formiran ilegalni partijski komitet od predratnih članova KPJ, ali njegova aktivnost još nije bila u punom zamahu. On je sa uspehom proveo prve akcije odbijanja loše hrane i vodio borbu protiv nedićevsko-ljotićevskih elemenata i vrbovanja tzv. »obnovaša«, kao i druge akcije, ali je tek dolazak nirnberške grupe stvorio novu povoljniju situaciju za rad partijskog rukovodstva. Iz Nirnberga su došli oficiri koji su tamo uglavnom već bili organizovani i provereni u prvim akcijama tamošnje logorske borbe. Od oficira koji su stigli iz Nirnberga u osnabriški komitet su uključena dva najstarija predratna člana partije, od kojih je jedan bio iz grupe Jevreja, Oto Bihalji-Merin, dok su ostali predratni članovi partije primljeni u partijsku organizaciju.

Sa ovakvom proširenom bazom, novi prošireni Komitet je svoje predratno iskustvo prilagodio uslovima logorskog života i iskoristio najraznovrsnije oblike legalnog rada, kao narodni univerzitet, usmene novine, aktivnost kulturno-umetničkih društava, stručnih udruženja, pokrajinskih udruženja, organizacija aktivnih oficira po klasama, fiskulturne i druge organizacije. Da bi mogao da koordinira rad svih tih udruženja i imao jedno legalno rukovodstvo za predstavljanje logorskog ljudstva, Komitet je organizovao Odbor kulturnih udruženja ili u logorskom žargonu nazvan »Kulturni odbor«. Preko ovog odbora, a kasnije preko poverenika izabranih u skladu sa Ženevskom konvencijom (o čemu će na sledećim stranicama još biti reči) Komitet je istupao javno povodom raznih pitanja u odnosu na nemačku komandu, starešinstvo logora i logorsku javnost.

Polarizacija snaga u logoru u Osnabriku u tom periodu se ubrzano razvijala i borba je postala takoreći svakodnevna. Detaljno opisivanje te borbe nije zadatak ovog rada i mi ćemo se, zbog toga, ograničiti na opisivanje nekoliko krupnijih i karakterističnijih događaja i ukazati na doprinos oficira-Jevreja pobedi ideja NOB u zarobljeničkim logorima.

Do prvog krupnijeg okršaja došlo je u leto 1942. godine povodom izbora poverenika.⁴ U to vreme, za razliku od perioda ne-

⁴ Prema Ženevskoj konvenciji ratni zarobljenici imaju pravo da iz svojih redova biraju poverenika koji će biti njihov predstavnik u odnosu na silu koja ih drži u zarobljeništvu i na Međunarodni crveni krst.

posredno posle zarobljavanja, u akcijama su oficiri-Jevreji već učestvovali pripremljeni, organizovani, i može se reći bez ikakve rezerve. Šta se u međuvremenu dogodilo? Iako su oficiri-Jevreji u logoru u Osnabriku bili koncentrisani u dve barake, u barakama 37 i 38, njihovo kretanje i mogućnosti učešća u kulturnom životu i u aktivnostima stručnih udruženja nisu odmah bili ograničeni. Oni su se tim mogućnostima stvarno i koristili, a pod logorskim uslovima to je značilo učešće u organizovanom političkom radu. U to vreme, kada su logorski fašisti i kolaboracionisti već organizovano istupili oslanjajući se na podršku nemačke komande, kada je denuncijacija pretila na svakom koraku, kada je stoga konspirativnost bila važan preduslov uspešnog rada, koncentracija oficira-Jevreja u dve barake, pored svih nevolja diskriminacije, fizičke i psihičke, pružila im je i znatna preimućstva. Dok su u svim ostalim barakama bili izmešani oficiri raznih političkih orijentacija, u jevrejskim barakama, pod datim uslovima, nije bilo, niti je moglo biti zastupnika reakcije, a još manje predstavnika organizovane reakcije, pa se u tim barakama sa mnogo manje teškoća obavljao ilegalni rad. Čelije i kružoci mogli su intenzivnije i bezbednije delovati, i uopšte organizovanje oficira za neku akciju bilo je mnogo lakše i bezbednije. Zbog toga je partijski Komitet još pre useljenja u barake 37 i 38 preuzeo mere da se u jednoj od njih stvori »čista« soba, pa je prilikom useljenja tako nastala soba broj 7 u baraci 37, popularno nazvana »sedmica«. Ovom sobom se Komitet koristio ne samo za svoje dnevne sastanke već i za mnoge operativno-tehničke poslove partijskog rada. A biti bliže partijskom Komitetu značilo je, pod datim uslovima, imati veću mogućnost za davanje svog doprinosa. S druge strane partijski Komitet je među oficirima-Jevrejima našao relativno veliki broj već afirmisanih stručnjaka i talentovanih umetnika koji su bili spremni da prime na sebe veliki deo tereta rada stručnih udruženja, kao i kulturnog i zabavnog života, pa je po potrebi iskoristio spremnost i talenat ove grupe oficira.

To se potvrdilo prilikom pomenutih izbora poverenika baraka i glavnog logorskog poverenika koji su u skladu sa Ženevskom konvencijom održani u julu 1942. godine. Za ličnost glavnog logorskog poverenika, koga biraju izabrani poverenici baraka, zarobljenici su bili izvanredno zainteresovani jer on zastupa interese ratnih zarobljenika u odbrani njihovih prava garantovanih tom Konvencijom. Za razliku od poverenika, starešina logora je u smislu Konvencije najstariji oficir preko koga sila koja drži zarobljenike prenosi svoje naredbe ratnim zarobljenicima. Pod datim uslovima starešina logora je bio jedan od generala koji je bio prihvatljiv i za nemačku komandu. Na izbor starešine zarobljenici nisu mogli uticati. Upravo zbog toga su antifašističke snage bile

višestruko zainteresovane za izbor poverenika, a i za same izbore kojima su se koristili za političku kampanju i za širenje ideja narodnooslobodilačkog pokreta u logoru.

Kod tih prvih izbora, koliko god je borba u drugim barakama bila oštra, u dvema jevrejskim barakama nije bilo ni najmanje neizvesnosti, jer je tada osnovna suština borbe već bila svima jasna, pa su snage te dve barake iskorišćene u kampanji po drugim barakama, a posebno u vojničkom delu logora. Pobedu je predstavljala činjenica da su poverenici baraka za glavnog logorskog poverenika većinom glasova izabrali generalštabnog potpukovnika Jeftu Jovanovića. Iako je on izabran tajnim glasanjem, nema sumnje da su poverenici jevrejskih baraka, Makso Bretler za 37. baraku i dr Lavoslav Kadelburg za 38. baraku dali svoj glas za njega. Međutim, zbog svog korektnog shvatanja dužnosti u skladu sa Ženevskom konvencijom, on je ubrzo pao u nemilost i starešine logora i nemačke komande. Logorska borba je time dobila u intenzitetu, a starešina logora general Miljković okomio se pre svega na kulturni život u logoru, jer je to bio teren na kojem su pristalice narodnooslobodilačkog pokreta imali mogućnosti za razvijanje široke aktivnosti. Odgovor na pokušaje gušenja kulturnog života dat je u jednoj rezoluciji Kulturnog odbora logorskoj javnosti. Potpisnici ove rezolucije bili su, među ostalima, i sledeći: za Udruženje ekonomista i komercijalista: Leon J. Papo; za Pravničko udruženje: Nikola Balog; za Udruženje inženjera: Zlatko Najman; za Udruženje tehničara: Đorđe N. Gabor. Ovo je navedeno radi ilustracije kako su tada već oficiri-Jevreji bili široko i aktivno angažovani u logorskoj borbi. Za prikazivanje karaktera te borbe citiraćemo »Odgovor« predsednika Pravničkog udruženja dat najstarijem oficiru koji je postavio pitanje odgovornosti potpisnika pomenute rezolucije i tražio od njih izjašnjenje. Taj odgovor glasi: »Rezoluciju sam stvarao, potpisao i overio jer ona služi na čast tvorcima i potpisnicima iste, da bi se jednog dana u našoj oslobođenoj zemlji moglo videti i znati ko je i kakvu ulogu igrao u današnjoj kataklizmi; da se vidi da je bilo ljudi i jugoslovenskih oficira čiju savest i čast nisu mogli da kupe ili kaparišu kao što je bio slučaj kod mnogih i mnogih...« Najstariji oficir je umesto drugih pojedinačnih izjašnjenja, kakav je bio odgovor predsednika Pravničkog udruženja, dobio i kolektivni odgovor pedesetorice potpisnika rezolucije koji su potpisali i napred pomenuta četiri oficira-Jevreja. Nije, naravno, moguće pojedinačno nabrojati sve ovakve i slične akcije u kojima su oficiri-Jevreji na sličan način učestvovali, ali se može utvrditi kao činjenica da je njihova aktivnost bila sve intenzivnija, pa je sa suprotne strane izazivala i sve jače reagovanje. Biće korisno u vezi s tim navesti i podatak, o čemu postoji dokumenat, da su 2. novembra 1942.

godine, kada je na tzv. komandantskom kursu držao predavanje pukovnik Kolašinac, u toku diskusije padale klevete na račun poverenika Jefte Jovanovića, pa je jedan od učesnika u diskusiji, kapetan Stevanović, nadovezujući se na primedbu pukovnika Kolašince da je Jefta Jovanović čudan čovek, sa svoje strane rekao: »More, Jefta i svi koji rade u povereništvu komunisti su. Jefta i Jevreji su svemu krivi. U povereništvu Jefte je okupio oko sebe sve same komuniste i Jevreje. Tamo nema ni jedan naš čovek.« Ovo i slične stvari objašnjavaju zašto nije predstavljalo naročito iznenađenje kada je 8. marta 1943. godine, na dan koji je bio određen za izbor novog poverenika, pošto su logorski fašisti u međuvremenu uspjeli da pomoću nemačke komande odstrane Jeftu Jovanovića, osvanuo plakat na adresu novog kandidata za poverenika, generalštabnog potpukovnika Vjekoslava Kolba: »Korošec — zar još jedan Korošec«, a istovremeno i drugi plakat na vratima kuhinje sa natpisom: »Sve žene kurve — samo žene jevrejske ne! Iz Talmuda«. Nije potrebno naglasiti da su plakate čuvali logorski fašisti. Postoje dokumenti i o tome da je na vratima pojedinih baraka u kojima su živeli logorski fašisti bilo natpisa kao: »Jevrejima i izdajnicima zabranjen ulaz«. Kolb je ipak izabran, a u predizbornoj kampanji i na samim izborima oficiri-Jevreji su ponovo dali svoj doprinos. Da bi nekako opravdali svoj poraz, logorski fašisti, pa i Nemci, objašnjavali su da je poverenik izabran »glasovima Jevreja i vojnika«, da ga nisu birali Srbi, i sl.

Borba je posle izbora, budući da je odražavala zbivanja u zemlji, još više jačala jer su logorski fašisti, starešinstvo logora i nemačka komanda, u stvarno uskoj saradnji pribegavali svim sredstvima da zaustave plimu uspeha snaga koje su stajale na liniji narodnooslobodilačke borbe u zemlji. Dolazi do raspuštanja kulturnih društava od strane nemačke komande, do oduzimanja prostorija u kojima su ta društva radila, do hapšenja njihovih delegata, lišenja poverenika njegovih legalnih funkcija na polju zaštite interesa zarobljenika u vršenju kulturne, prosvetne, sportske i druge aktivnosti, do davanja starešini logora punih cenzorskih i komesarskih prava. To je vreme kada reakcija organizuje »Zajednicu«, kao legalno, tobože kulturno društvo, i »Gvozdenu gardu«, kao tajno udarno krilo svoje organizacije, koja se pripremala da na dan kapitulacije preuzme vlast »likvidiranjem komunista«, a po njihovoj terminologiji tu su uključeni i Jevreji. Ova »tajna« Gvozdena garda držala je vojne kurseve neometano pred očima nemačke komande.

Prirodni korelat ovakve situacije je i pojačana antisemitska propaganda logorskih fašista, sada već i nasilnička. Demoliranje sinagoge je samo jedan, mada vrlo karakterističan, primer takve

aktivnosti. O tome je sačuvan i dokumenat koji zaslužuje da bude citiran. On glasi:

»Gospodinu Dimitriju Živkoviću,
armijskom generalu,
starešini logora zarobljenih jugoslovenskih oficira,
Oflag VI C.

Gospodine Generale,

Juče, 20. o.m. vraćen je kapetanu I. kl. g. Dr-u Hermanu Helfgotu, rabinu, ključ sobe br. 4, barake 18, u kojoj se prostoriji po odobrenju starešinstva logora i nemačke komande nalazi bogomolja jugoslovenskih oficira Mojsijeve vere.

Prilikom otvaranja tih prostorija konstatovano je da je ukradena rabinova sveštениčka odežda i nekoliko molitvenika, da je sa vrha oltara otkinuta i uklonjena šestokraka zvezda, verski simbol mojsijevaca i da je na oltar prilepljena ceduljica sa sledećim tekstom, napisana na našem jeziku, ćirilicom: 'Ovo je početak izvršenja presude koju ste sami sebi presudili'.

Učinioci su po svoj prilici provalili u zatvorenu prostoriju kroz prozor, i to verovatno juče ili prekjūče, što se može zaključiti po otvorenom prozoru i po svežim tragovima stopala kod prozora.

Učinjeno delo sadrži u sebi sve elemente krivičnog dela provalne krađe, sknavljenja verskih svetinja i raspirivanja verske mržnje i razdora, koja su dela u sticaju.

Povodom toga smatramo za dužnost da vam skrenemo pažnju na to da ovo delo nije usamljeno, već izgleda da predstavlja najbestidniji čin u nizu akcija koje izvesni elementi sprovode protiv jugoslovenskih oficira Mojsijeve vere.

Na usmenu molbu potpisanih vi ste se g. generale, izvoleli odmah na licu mesta uveriti o prednjem slučaju krađe i sknavljenja hrama i verskih svetinja.

Pre pomenutog dela u logoru su se pojavili leci i crteži sa protiv-jevrejskom sadržinom, istaknuti na javnim mestima, na nekim barakama bili su istaknuti natpisi, 'Jevrejima ulaz zabranjen', a neka su lica propagirala društveni bojkot oficira Mojsijeve vere.

Iako smo sa ogorčenjem gledali na te pojave, nismo se hteli odmah na vas obratiti, verujući da će te pojave prestati same od sebe i videći da ih velika većina ispravnih oficira u logoru osuđuje.

Međutim, nas je ovo poslednje delo uverilo da elementi koji tu akciju sprovode ne samo da neće prestati već idu tako daleko da se ne libe ni provalne krađe, ni sknavljenja verskih svetinja...

21. marta 1943.

Starešina 37. barake
inž. Leon Lebl s.r. int. pp.
Starešina 38. barake
Rafajlo Levi s.r. rez. peš. maj.
Rabin kap. II. kl. dr Herman Helfgot s.r.«

Kao dobra ilustracija tog perioda može da posluži i dokument koji nosi naslov »Osvrt Kulturnog odbora na osnivanje i dvomesečni rad Zajednice«, u kojem se, pored ostalog, kaže: »Svakog onog ko beži sa ovog našeg jugoslovenskog narodnog fronta borbe protiv fašizma, ma sa kakvim izgovorom (ili još gore sa parolom neprijatelja: borbe protiv komunista, Jevreja i tome slično) mi nazivamo neprijateljem jer u času najodsudnije borbe izdaje svoj narod, svog kralja i svoju otadžbinu«. Ispod ovog dokumenta nalazimo 59 potpisa, među njima i potpis dr Alberta Vajsa. Uklapa se u ovaj red stvari i razgovor koji je 9. juna 1943. godine vođen između glavnog poverenika potpukovnika Kolba i nemačkog komandanta logora pukovnika Blimela. U toku tog razgovora Nemač je skrenuo pažnju glavnom povereniku da prema Jevrejima treba imati poseban stav, da im se ne može deliti oprema, da njega, glavnog poverenika, smatra manjinskim poverenikom jer je izabran glasovima vojnika i Jevreja, da su Jevreji proveli noć pre izbora u vojničkim barakama da utiču na njih, itd. Znalo se da je pukovnik Blimel pre svih mislio na Simu Karaoglanovića koji je od Komiteta bio zadužen za rad sa vojnicima i čija je aktivnost među vojnicima denunciрана. Glavni poverenik je sve to odbio i razgovor je završen pretnjom Nemca da će ga smeniti ako se ne povinuje. Do toga je i došlo, jer ni glavni poverenik, ni oni čijim glasovima je izabran, uključujući tu listom i oficire-Jevreje, nisu bili spremni da pokleknju, pa je saradnjom logorskih fašista i nemačke komande 13. jula 1943. godine stvoren tzv. logor »D«, logor u logoru — četiri odvojene barake, 35, 36, 37. i 38., ograđene posebnom žicom — u kojem su sad izolovani svi Jevreji i još oko 350 drugih oficira, aktivni nosioci kulturnog, prosvetnog i umetničkog života, među njima i glavni poverenik, osam legalno izabраниh poverenika baraka, pet generala i predstavnici i delegati sedamnaest stručnih i regionalnih udruženja.

Život, naravno, nije time zaustavljen, a ni borba u logoru, vođena pod specifičnim uslovima specifičnim sredstvima, nije jenjavala. Iako su Nemci uveli stroži režim prema logoru »D«, a to još više pooštrili posle pokušaja bekstva Ota Bihalji-Merina, koji je po odluci Komiteta trebalo da stigne u Švajcarsku da bi pokušao uspostaviti kontakt sa zemljom, ali je, na žalost, uhvaćen na francuskoj granici; iako su se stražari koji su obezbeđivali izolaciju logora »D« lakše odlučili na uporebu oružja (pa su teško ranili Ladislava Vajsa, a kasnije ubili Ladislava Gajgera jer se na znak uzbune nije dosta brzo sklonio u baraku) — izolacija logora »D« nije mogla biti hermetična, jer se u životu tako nešto lako proglašava, ali teško sprovodi. Izolacija je, međutim, pored negativnih, imala i neke zanimljive pozitivne aspekte. Za mnoge

je postala škola političke i društvene nauke i priprema za budući politički rad u oslobođenoj domovini. Tu je sad još više koncentrisana politička aktivnost, jer se tu nalaze skoro svi članovi partijskog Komiteta koji se oslanjao na ovde raspoložive snage, a kako su od četiri barake u logoru »D« dve bile jevrejske, na njih je pao priličan deo tog tereta. U toj situaciji već pomenuta soba br. 7 u jevrejskoj baraci 37, gde je Komitet održavao dnevne sastanke, postala je u izvesnom smislu centar ilegalnog logorskog rada. Tu se nalazila tzv. ilegalna logorska tehnika na čijem je čelu bio Sima Karaoglanović, koji je za ovaj posao neposredno bio odgovoran Komitetu. Posao ilegalne tehnike bio je raznovrstan. Ona je održavala vezu sa logorom »C«, zatim vezu sa zemljom, skrivala tzv. socijalističku imovinu, to jest materijalna sredstva potrebna za održavanje ilegalnog rada (pre svega zlatnike prikupljene na dobrovoljnoj osnovi od članova i simpatizera, čokolade i cigarete dobijene u paketima Crvenog krsta, što je bila odlična »valuta«, posebno cenjena od nemačkih stražara), kasnije je skrivala i razne predmete, oružje, uglavnom pištolje i kame, vodila računa o ilegalnoj literaturi povezanoj u korice sa bezazlenim naslovima na kojima je lažnim pečatom bilo naznačeno »Geprüft«, to jest »odobreno« od nemačke cenzure. Pripremala je od Komiteta odobrena i organizovana bekstva i vršila i druge mnogobrojne slične poslove. Prilikom premeštaja i raznih selidbi skrivala je ilegalne predmete i materijale. U sobi broj 7 su, nadalje, umnožavana saopštenja logorskoj javnosti kao i drugi materijali koji su najrazličitijim kanalima stizali u logore jugoslovenskih ratnih zarobljenika širom Nemačke, kao i u logore radnika koji su prinudno dovedeni u Nemačku, i interniraca, kao na primer brošura »Šta treba da zna svaki naš vojnik i radnik u Nemačkoj — Poruka Narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije vojnicima u zarobljeništvu i radnicima u Nemačkoj«.

Veza sa logorom »C« održavana je na razne načine, prebacivanjem poruka preko žica, preko naših vojnika koji su obavljali pomoćne poslove u logoru, prilikom odlaska u kupatilo koje je bilo u logoru »C«, prilikom iznošenja rublja, a naročito prilikom donošenja i vraćanja kazana sa hranom iz kuhinje. To je obično bila prilika da se neki ljudi »zamene«, što je omogućilo da neko iz logora »D« boravi izvesno vreme u logoru »C«, a za Nemce je bilo jedino važno da se na zboru i u logoru »D« i u logoru »C« pojavi tačan broj zarobljenika.

Veza sa zemljom održavana je putem poruka koje su na razne načine slate iz logora u zemlju i obratno. Otprema poruke za zemlju je tehnički pripremana u sobi broj 7, obično bi bila prepisana na finom cigaretpapiru mikroskopski sitnim slovima da bi mogla biti sakrivena u korice knjige, koja se kao poklon slala rođacima

u zemlji, a poruke iz zemlje su stizale takođe sakrivene, obično u paketima sa hranom, u predmetima kao što su suve šljive iz kojih su bile izvađene koštice.

Ilegalni materijal, kao što su oružje, razni alati, lažne isprave, propusnice i sl. nabavljan je uglavnom od nemačkih vojnika koji su cenili našu »valutu«, zlatnike, cigarete, čokoladu. U nabavljanju ovih stvari od nemačkih vojnika izuzetnu snalažljivost i veštinu pokazao je Oto Engel, koji se u zarobljeništvu registrovao kao Miodrag-Grga Anđelinović i koji je posle rata bio na dužnosti u našim vojnim misijama u Nemačkoj. Osim njega istakao se i Alfred Klaber, koji je uspeo da nabavi jednu mitraljetu i 40 kama. Međutim, za ilegalni rad u logoru najvažnija je bila nabavka radija kojim bi Komitet slobodno mogao raspolagati. Naime, grupa oficira okupljena oko kantine uspjela je prva da nabavi radioaparata za 14.000 cigareta i ovaj aparat je korišćen za slušanje vesti i izdavanje dnevnog biltena. U ime Komiteta sa ovom grupom oficira bio je u vezi Dejan Lapčević, član Komiteta, koji je bio odgovoran za izdavanje biltena. Međutim, ova situacija nije bila potpuno zadovoljavajuća za partijsko rukovodstvo, jer nije imalo punu kontrolu nad aparatom, pa je »sedmica« dobila zadatak da nabavi drugi aparat. To je ubrzo pošlo za rukom Grgi Anđelinoviću i Rudi Štajnu, koji su nabavili aparat na bateriju. Smešten je u sobu broj 7 u kamuflirani bunker koji je konstruisao Žarko Kapon. Od tada se radio služba nalazila u sobi broj 7. Tu je organizovano slušanje vesti i sastavljanje i umnožavanje dnevnog biltena, koji je potom čitan po barakama kako u logoru »D« tako i u logoru »C«. Čuvanje i održavanje radioaparata bila je dužnost Rudi Štajna, a za tehničko funkcionisanje radioslužbe bili su pored njega odgovorni i inženjeri Ernest Rajh i Ervin Šalomon. Svakog dana je moralo biti izvađeno 10—12 cigala poda da bi se došlo do aparata, a posle slušanja vesti aparat je vraćan u bunker, cigle su ponovo poređane, učvršćene i prašinom kamuflirane. Sve je to svakog dana rađeno uz ulaganje mnogo truda i strpljenja, a kako nije bilo opasnosti od denuncijacije, dnevni dolazak nemačkih stražara u sobu radi kontrole nije predstavljao opasnost. Opasnost je pretila onda kada su Nemci pretres vršili radi otkrivanja radioaparata. Oni su, naime, znali da u logoru postoji aparat i radioslužba i postavili su sebi zadatak da je onemoguće. Radi toga su više puta organizovali iznenadne pretrese, bar su oni mislili da će prirediti iznenađenje. To, međutim, nije uvek bio slučaj. Komitet je skoro uvek uspeo da unapred sazna za pripremanje pretresa, ali je bilo slučajeva kada mu to nije polazilo za rukom. Bila je to, dakle, stalna borba, puna neizvesnosti. Ostaje ipak činjenica da Nemci do kraja rata nisu uspjeli da onemoguće funkcionisanje radioslužbe. Bilo je, naravno, mnogo dramatičnih momenata, uzbu-

đenja, a i oduševljenja. Ilustracije radi mogu se navesti neki od tih momenata iz vremena kada je aparat bio skriven u sobi broj 7.

Jednom prilikom se na kapiji logora »D« pojavila ekipa Gestapoa sa nekim spravama. Naši inženjeri, iako nisu imali mogućnosti da ih izbliza vide, pretpostavili su da su to aparati za otkrivanje mina koji reaguju na sve metalne predmete. Sima Karaoglanović se brzo snašao. Aparat je izvađen iz bunkera, stavljen u kartonsku kutiju, a ova kutija u praznu kantu za čaj. Pretres je izvršen tim detektorima ali je sve srećno prošlo, radioaparat nije otkriven.

Drugom prilikom je Komitet imao obaveštenja da se priprema takav pretres. Aparat je stavljen u masnu kesu koja je obešena pored drugih kesa sa slaninom. Međutim, postojala je opasnost da će se otkriti oružje koje je bilo zakopano u krugu. Sima Karaoglanović je organizovao akciju da se pokupe metalni predmeti, čuturice, noževi, konzerve i sve drugo i da se zakopaju širom kruga. Kada su Nemci došli sa detektorima naišli su na svakom koraku na neki »uspeh«, ali bezvredan, što ih je na kraju iznerviralo, pa su napustili teren.

Pošto su Nemci uporno tražili aparat a postojala je opasnost da će barake pregledavati dok su oficiri postrojeni u krugu, uvedena je praksa da se radioaparat i suvi elemenat u torbici nose na »apelplac« skriveni ispod šinjela. Nemci su, međutim, prilikom jednog brižljivo pripremljenog pretresa, o kojem Komitet nije bio unapred obavešten, izvršili zapravo dvostruki pretres, pregledali su i prazne barake, ali su istovremeno lično pretražili i sve postrojene oficire. Kada je taj lični pretres počeo na »apel-placu« suvi elemenat je držao sakriven ispod šinjela Andrija Vajs, a sam aparat je bio u torbici koja je visila ispod šinjela o vratu Rudi Štajna. Andrija Vajs je uspeo vrlo brzo da zakopa suvi elemenat, ali Rudi Štajn nije stigao odmah da skine torbicu pa je očima dao znak da je u neprilici. Inscenirana je tuča među oficirima, nemački stražari su pritrčali da intervenišu i da uspostave red, što je Rudi Štajnu dalo dovoljno vremena da skine torbicu sa vrata i da je zakopa. Kasnije je iskopavanje aparata i suvog elementa kamuflirano partijom odbojke koja je odigrana na apel-placu u kiši koja se u međuvremenu spustila.

Kako je usled ovih čestih pretresa radioslužba bila u stalnoj opasnosti, nabavljen je za svaku sigurnost još jedan aparat koji je bio sakriven u zubnoj ambulanti, gde je lekar bio dr Mandl, a njegov asistent Grga Anđelinović.

Samo slušanje vesti noću bila je dužnost Aleksandra Herona, na engleskom, i Ladislava Leventala, na nemačkom. Oni bi ujutro, zajedno sa Simom Karaoglanovićem i Dejanom Lapčevićem, članom Komiteta, redigovali dnevni bilten koji bi onda ekipa od deset članova sobe odmah umnožila pa je bilten na taj način sva-

kog jutra stigao određenim oficirima u logoru »C« koji bi organizovali obaveštavanje pojedinih baraka.

Jedan od članova sedme sobe bio je angažovan i na jednom drugom važnom zadatku, na uspostavljanju i održavanju veze sa sovjetskim zarobljenicima i drugim interniranim sovjetskim građanima koji su živeli i radili u Osnabriku i okolini. Logorska organizacija je tim zarobljenicima-internircima, koji su bili u veoma bednom stanju, još gore maltretirani od Nemaca nego jugoslovenski zarobljenici, doturala raznim kanalima odeću, obuću, cigarete i hranu, prikupljenu od članova organizacije. Cilj Komiteta je bio da utvrdi da li, i kakva organizacija postoji kod sovjetskih interniraca, da se obavesti o situaciji u njihovim logorima, da im pruži podatke o situaciji u jugoslovenskim logorima i na frontovima, da uspostavi kanale komunikacija, kako bi se u datom trenutku eventualno mogla organizovati zajednička akcija, bilo u slučaju sloma Nemačke ili u nekim drugim vanrednim okolnostima. Pored ostalih u ovoj akciji je bio angažovan i Ženja Kozinski, čiji je maternji jezik bio ruski. On je bio sin ruskih emigranata koji su se posle Oktobarske revolucije naselili u Jugoslaviji. Na žalost, Nemci su među Rusima našli jednog provokatora koji im je pomogao da uđu u trag ovoj akciji. U Osnabriku je tada uhapšeno šest oficira, a Ženju Kozinskog, koji je u međuvremenu sa grupom Jevreja premešten u Barkenbrige, Gestapo je odveo iz tog logora. Komitet je bio zabrinut zbog ovog hapšenja jer je Ženja Kozinski, budući da je bio iz sobe br. 7, znao za sve članove Komiteta, a kako je upravo on bio majstor sitnog pisanja i mogao na jednom cigaretpapiru da ispiše čitavo pismo, kroz njegove ruke su prolazile sve poruke koje su upućivane u zemlju, kao i pisma sovjetskim drugovima. Međutim, Nemci nisu ni jednu reč mogli da saznaju od Kozinskog. Još dok su ga stražari sprovodili u zatvor skočio je iz voza i pokušao da beži, iako s lisicama na rukama. Tada su ga stražari ranili. Zatim su ga strpali u zatvor i počeli da ga muče. Da ne bi ništa odao, on je parčetom stakla sam sebi prerezao vene. U svom radu »Partijski rad u zarobljeničkom logoru u Osnabriku« koji je štampan u zborniku sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog pokreta 1941—1945, u izdanju Kulture, Beograd, Nikola Vujanović je posvetio posebno poglavlje ovoj akciji i dao mu je naslov »Junaštvo Ženje Kozinskog«. Sima Karaoglanović napisao je posle oslobođenja o njemu knjigu »Dnevnik Ženje Kozinskog«, a duže govori o njemu i Oto Bihalji-Merin u svojoj knjizi »Do viđenja u oktobru«.

Intenzivni zajednički rad na izvršavanju zadataka nije ostao bez uticaja i na sam način života sedme sobe. U toj sobi je osnovan prvi sobni kolektiv i organizovano zajedničko pripremanje hrane unošenjem u fond kolektiva svih primljenih paketa. Gledano sa

današnje perspektive možda to ne izgleda značajno, ali je tada objektivno značilo krupan korak u pripremi za novi život u očekivanom novom društvenom poretku oslobođene domovine. Činjenica da se glas o stvaranju tog kolektiva širio ne samo u logoru »D« već i u glavnom logoru i da se kao praksa brzo afirmisala i osvojila sve veći broj soba, imala je u tim uslovima i svoj veliki politički efekat.

Još je možda značajnija bila akcija pokretanja lista »Sedmica« koja je u sobi pisana kaligrafskim slovima i ilustrovana u bojama. Izlazila je jednom nedeljno u dva primerka. Sadržavala je uglavnom aktuelne političke teme, ali i književne priloge, o čemu će biti više reči kasnije kada se bude govorilo o učešću oficira-Jevreja u kulturnom životu. Ovde, međutim, treba podvući prvenstveno propagandni i vaspitno-politički uticaj »Sedmice«. Samo čitanje »Sedmice« bilo je javno i organizovano jednom nedeljno u večernjim časovima posebno u 37. i posebno u 38. baraci. Politički članci su uglavnom predstavljali bazu za diskusiju. »Sedmica« kao sobni list, kasnije je prerasla u list barake »37«, na liniji širenja fronta pristalica narodnooslobodilačkog pokreta u logoru. Na žalost, ni jedan broj ovog lista nije sačuvan. Izvesno vreme su svi brojevi sakrivani i čuvani u bunkeru, ali su kasnije po odluci Komiteta svi ti brojevi morali biti spaljeni.

Svaka od dve jevrejske barake imala je i svoje partijsko rukovodstvo i partijsku organizaciju. Rukovodstvo su sačinjavali predratni članovi KP, a simpatizeri, kao i oni koji su svojim radom stekli poverenje partijske organizacije bili su primljeni u organizaciju. U partijskom rukovodstvu 37. barake bili su Oto Bihalji-Merin, Sima Karaoglanović i Marko Šrajber, koji je kasnije postao član Komiteta. U 38. baraci u rukovodstvu partijske organizacije bili su Joca Fišer, Todor Hiršl-Jelić, Drago Jinker i Leo Koen.

Dve jevrejske barake bile su obuhvaćene i vojnom organizacijom koja je pod rukovodstvom Komiteta formirana u logoru i pripremana za svaku eventualnost. Osim članova logorske partijske organizacije za vojnu organizaciju su regrutovani svi poštteni patrioti i antifašisti, pa su tako u njoj našli mesta skoro svi stanovnici dve jevrejske barake.

Dve jevrejske barake bile su isto tako zastupljene u Antifašističkom veću koje je formirano u drugoj polovini 1943. godine kada se situacija na frontovima sve povoljnije razvijala i kada se i u logoru osećala potreba za širim rukovodstvom. Naime, dogovarajući razvoju događaja u zemlji, masovnom prilaženju Narodnom frontu i narodnooslobodilačkoj borbi, kao i potrebi stvaranja AVNOJ-a, u logoru je došlo do prerastanja Kulturnog odbora u Antifašističko veće.

To veće je imalo i svoj statut. Sastav veća se s vremena na vreme menjao, a među njegovim članovima u vreme prebacivanja jevrejske grupe iz Osnabrika u Štrasburg bili su od oficira-Jevreja dr Albert Vajs, dr Lavoslav Kadelburg, Zlatko Najman, dr Herman Helfgot, rabin, i Marko Šrajber.

Specifičnost života u jevrejskim barakama bila je i u tome što oni koji su razmišljali o svom jevrejskom identitetu nisu nalezili smetnje ni pored intenzivnog političkog rada (i drugih delatnosti povezanih sa tim radom) da svoj jevrejski identitet istražuju i potvrđuju. Dolazili su do zaključka da se i pod onim uslovima mogao naći začetak ili neki od elemenata onoga što se danas u Jugoslaviji smatra sasvim prirodnim i po sebi razumljivim (a prema čemu su tada mnogi Jevreji i drugi imali odrećan stav, kao što i danas postoji o tom pitanju kod mnogih van granica naše zemlje odrećan stav): nema inkompatibilnosti između prihvatanja ideja socijalizma ili članstva u komunističkoj organizaciji i preuzimanja jevrejskog identiteta, svesti o pripadanju jevrejskoj zajednici.

Obuhvaćene partijskom i širom antifašističkom vojnom organizacijom, jevrejske barake su učestvovalе u okršajima koji su sve više i više karakterisali svakodnevni život u logoru odražavajući, opet, prilično verno razvoj događaja u zemlji, i u svetu uopšte. Svi ti okršaji, bez obzira na svoju prirodu, imali su u specifičnim prilikama logorskog života i svoje političke implikacije i predstavljali su u suštini element političke borbe. Solidarisanje pet generala sa snagama koje su se borile protiv kolaboracionističke linije starešinstva i njihova javna osuda »Zajednice« kao »zavereničke neprijateljske klike koja je ispoljila svoje fašističke nazore i otišla na teren službe ratnom neprijatelju«; predaja memoranduma delegatu Međunarodnog Crvenog krsta sa spiskovima oficira izdvojenih u logor »D«; borba protiv starešinstva zbog uvođenja posrednog izbora glavnog poverenika suprotno odredbama Ženevske konvencije; kampanja za izbore u julu 1943. godine; prenošenja prava disciplinskog kažnjavanja od nemačkih vlasti na starešinstvo logora; osuda tog izdajničkog akta i s tim povezana kampanja; borba protiv akcije starešinstva da parolom o »ostajanju do kraja na čisto vojničkoj liniji« povede zarobljene oficire na put izdaje; novi pokušaj starešinstva da hermetički izoluje logor »D«, — samo su neki od markantnijih događaja na svakodnevnoj logorskoj sceni, koji pokazuju i intenzitet logorske borbe. Protesti, apeli logorskoj javnosti i drugi dokumenti iz tog perioda uvek nose, pored ostalih potpisnika, i potpise poverenika dveju jevrejskih baraka, Maksa Bretlera i dr Lavoslava Kadelburga. U ovom radu nema prostora za detaljno opisivanje doprinosa jevrejskih baraka uspešnom sprovođenju svih tih akcija u logorskoj političkoj borbi. Pokuša-

ćemo ipak, radi ilustracije situacije, da sažeto kažemo nešto o jednoj od akcija koja je posebno bila karakteristična, o štrajku ili tačnije o odbijanju primanja hrane. Prvi okršaji te, u svojoj suštini političke, akcije odigrali su se kada je na predlog armijskog generala Živkovića, starešine logora početkom 1944. godine, od plate zarobljenika odbijen izvestan procenat i od strane nemačke komande stavljen na raspolaganje starešinstvu za svrhu »poboljšanja ishrane«. Ne osporavajući potrebu poboljšavanja ishrane, na inicijativu i pod rukovodstvom Komiteta, logorska javnost je digla glas protiv ovakvog načina ostvarivanja tog cilja. Logor »D« je uložio i svoj energični protest, ističući da ne bi bio protiv takve akcije pod normalnom demokratskom javnom kontrolom, ali da ne može da prihvati konkretnu samovoljnu akciju. Protest je uspeo, nemački komandant je morao da povuče svoju naredbu, ali general Živković nije popustio, povukao je nov potez, ukinuo ekipu za čišćenje povrća i kuhinju predao nemačkoj komandaturi. »Radije Nemcima nego pravim predstavnicima zarobljenika«, rečeno je u novom apelu logorskoj javnosti i taj potez je osuđen kao »izraz pakosti i nemoćnog besa zbog čega će jednog dana morati da položi račun« onaj koji ga je povukao. Apel nije imao efekta, starešina logora je čak išao korak dalje i izdao naredbu o stvaranju tzv. »privatne menaže«. Usledio je novi protest, a događaji su se potom brzo razvijali: 20. februara 1944. upućena je žalba nemačkom komandantu da je hrana loša, da se ne može jesti, i traženo je da se popravi; 4. marta upućena je žalba Međunarodnom crvenom krstu, a 9. marta dostavljen je već izveštaj nemačkom komandantu da je 2300 odbilo da primi lošu hranu i da neće primiti dok ne nastupi stvarno poboljšanje. Na zboru u 17.30 pročitana je 11. marta sledeća naredba nemačkog komandanta:

»Zarobljeni oficiri iz izdvojenog logora 'D', kao i jedan deo iz glavnog logora odbili su da prime spremljeni ručak.

Naredio sam da im se 11. marta još jednom spremi ručak. Ako se jelo i ovog puta odbije, to se za ove oficire neće više kuvati pre no što mi oni — preko starešine logora — saopšte da jelo žele primiti. Dotle će za vreme javne uzbune biti obustavljeno izdavanje paketa, a točenje piva sasvim ukinuto.

Pošto držanje oficira nije do sad poremetilo mir i sigurnost logora, to se uzdržavam od preduzimanja daljih mera s tim što ipak predviđam:

- a) uvođenje trećeg apela dnevno (i nedeljom i praznikom),
- b) obustavljanje ulaska novina,
- c) obustavljanje pozorišnih predstava i drugih priredaba.

Istovremeno želim da se ne posumnja u to da ću, ako bi mir i sigurnost u logoru bili ugroženi postupcima pojedinih podstre-

kača, narediti da se oni silom oružja uspostave. Epke s. r. pukovnik i komandant«.

17. marta general Mihajlo Nedeljković, najstariji oficir u logoru »D« upućuje telegram Međunarodnom crvenom krstu, a 18. marta upućuje žalbu nemačkoj vrhovnoj komandi.

Vojnici, koji su bili u posebnom delu logora, nisu se od samog početka solidarisali sa štrajkom. Komitet je zbog toga uputio Miodraga Anđelinovića (Oto Engl) da se prebaci u taj deo logora i objasnivši suštinu štrajka vojnicima privoli ih na priključenje akciji. Kad njegova misija nije dala rezultata upućen je u vojnički deo logora Sima Karaoglanović koji se prepentrao preko bodljikavih žica dok su neki drugovi odvlačili pažnju stražara i koji je zadatak uspešno obavio, a vojnici su u znak solidarnosti odbili prijem hrane. Odmah potom dolazi do naredbe nemačkog komandanta broj 15/44 kojom preti da će svi oni koji odbijaju hranu biti preseljeni u logor »D«. Ni ova pretnja nije pomogla, a razvoj događaja je primio za nemačku komandu neočekivani tok. U gradu Osnabriku su, naime, počele među građanstvom kružiti vesti o tome da u zarobljeničkom logoru štrajkuju jugoslovenski oficiri, a u fašističkoj Nemačkoj reč štrajk niko nije smeo ni da izusti već celu deceniju. Nije bilo lako nemačkom komandantu koji je, eto, naišao na tvrdoglave Jugoslovane koji su se usudili čak i da štrajkuju, a među njima je i 400 Jevreja. Pošto je štrajk trajao već tri sedmice, za nemačku komandu bilo je izuzetno važno da ga okonča jer će možda i vrhovna komanda oceniti da nije upotrebila najspretniju taktiku. To su morali da shvate i logorski fašisti koji nisu više mogli računati na podršku nemačkog komandanta, pa se pod tim uslovima brzo našlo rešenje prihvatljivo za štrajkaše. 31. marta otpočelo se sa kuvanjem jednoobraznog jela za ceo logor. Možemo zabeležiti da su i u ovoj akciji dve jevrejske barake dale svoj častan doprinos, a činjenica da su svi bili svesni da se izlažu većoj opasnosti nego drugi samo ističe težinu tog doprinosa.

Posle ove akcije borba u logoru sve se više zaoštravala. Dokumenta koji karakterišu ovaj period sačuvano je u izobilju ali ih, prirodno, ne možemo sve citirati. Jedan dokumenat izdat tih dana pod naslovom »Članovi Zajednice, vama se obraćamo« sadrži političku analizu situacije u zemlji i u logoru i može da posluži kao ilustracija kako dobre obaveštenosti, zahvaljujući i radioslužbi »Sedmice«, tako i zrelosti logorskog političkog rukovodstva, kao i širine njegove antifašističke platforme. U ovom trenutku, kaže se u ovom dokumentu, u našoj zemlji narodnooslobodilačkoj vojsci prilaze svi oni koji su se kroz ove tri godine kolebali, lutali, pa čak i grešili, pa se pozivaju zavedeni članovi Zajednice: »... Razbijte čauru u koju vas je zatvorilo vođstvo Zajednice«. Da slika bude

potpunija, navešćemo i neke delove odgovora uprave Zajednice. Evo šta se u tom odgovoru, između ostaloga, tvrdi: »Titovci i trockisti u logoru nastavljaju svoj bezočni razorni rad i obraćaju se članovima Zajednice — ispravnim nacionalistima, bacajući najbestidnije klevete na njih i trude se da ih otrgnu i uvuku u svoje komunističke-trockističke redove... Staljin je razjurio trockiste jer su oni anarhisti. Sada armije naših demokratskih saveznika nastupaju sa zapada, juga i istoka i pred tom silom titovci drhte jer znaju šta ih čeka... Pod rukovodstvom kulturnog odbora organizovale su se komunističke gimnazije, 'Narodni univerzitet' i druga komunistička društva... Nabacuju nam da mi sa ljotičevcima i nedičevcima sarađujemo i vrbujemo za njega — neprijatelja — dobrovoljce. Međutim, znate da je to mala grupa koja nema veze sa Zajednicom, ali mi nismo protiv toga jer smo protiv anarhije u zemlji — otadžibini.«

I tako se borba u logoru u Osnabriku razvijala iz dana u dan odražavajući vrlo verno razvoj situacije u zemlji. U ovoj borbi su sa puno poleta učestvovala i dve jevrejske barake. Međutim, za njih je borba u tom logoru uskoro bila okončana jer je nemačka komanda pribegla staroj taktici kojom je i ranije pokušavala da onemogući organizovanu antifašističku političku aktivnost zarobljenih oficira, naime razbijanjem u više grupa, premeštajem pojedinih grupa u druge logore uz sprovođenje strogih pretresa pre transporta. Ovog puta je nemačka komanda donela odluku da dve jevrejske barake premesti u Štrasburg. Jevrejske barake mogu biti ponosne što je posle njihovog odlaska najstariji oficir u logoru »D« uputio nemačkom komandantu 17. avgusta 1944. godine sledeći protest:

9. o. m. premešteno je 387 oficira i vojnika iz ovog logora u neki drugi logor. Hoću Komandanturi da skrenem pažnju na neke tačke u kojima, prema mom mišljenju, nisu uzeti u obzir propisi Ženevske konvencije.

1. Tako su nemački oficiri prilikom saopštenja o premeštaju, a takođe i docnije, odbili da objave mesto premeštaja, mada prema čl. 26. Ženevske konvencije prilikom svakog premeštaja ratnih zarobljenika treba unapred objaviti odredište.

2. Za vreme pretresa prtljaga ratnih zarobljenika bili su prema njihovom iskazu oduzete, pored stvari koje podležu ranijoj zabrani, takve koje su ratnim zarobljenicima kao poklon bili uručeni preko nemačkih logorskih organa. Oduzimani su i naučni radovi razne sadržine, pa čak i cenzurisane sveske, pisma i porodične fotografije. Sve je to trebalo da se ostavi zarobljenicima, — čl. 26 Ženevske konvencije.

3. Što naročito želim da istaknem to je kriterijum po kome je ovog puta usledio izbor zarobljenika koji se imaju premestiti.

Dok je Komandantura, uprkos naših ponovljenih primedbi, premeštala u ovaj logor zarobljene oficire drugih vojski, pa čak i takvih koji prema jugoslovenskoj vojsci zauzimaju neprijateljsko držanje (na primer oficire sadašnje srpske vojske) dotle je ona ovoga puta izdvojila grupu od 387 oficira i vojnika koji se od drugih jugoslovenskih ratnih zarobljenika razlikuju samo veroispovešću. Iz smisla čl. 16 Ženevske konvencije jasno proizlazi da je ratnim zarobljenicima dopuštena potpuna sloboda veroispovesti i da prema tome na ovoj osnovi ne treba praviti nikakvu razliku među ratnim zarobljenicima. Ovo se potpuno slaže i sa propisom čl. 4 Ženevske konvencije.

Jasno je dakle da dok se ratni zarobljenici jedne vojske, u ovom slučaju jugoslovenske vojske, izjašnjavaju kao takvi, svako izdavanje na političkoj ili religioznoj osnovi mora da se pokaže kao protivno duhu Ženevske konvencije. Kao što mi kao ratni zarobljenici, pripadnici jugoslovenske vojske, vidimo u svim organima države koja nas drži u zarobljeništvu i koja sa nama dolazi u dodir, samo organe nemačke oružane sile, čiji smo mi zarobljenici, tako, mislim, imamo pravo da očekujemo da i organi te države zauzmu prema nama odgovarajuće držanje.

Samo jedno takvo držanje može da se smatra saglasno propisima Ženevske konvencije i međunarodnog prava, i samo jedno takvo držanje može da održi normalne prilike u zarobljeničkim logorima, što je u osnovi i dužnost države koja čuva zarobljenike.

Molim Komandanturu da ovaj akt smatra kao žalbu, a podnosim sa željom da se u buduće izbegnu nesporazumi koji bi se mogli svesti na nepoštovanje propisa i duha Ženevske konvencije.

17. jula 1944. godine, Osnabrik — Logor 'D'.

Najstariji oficir logora »D«: puk. Stevan Radović.«

Oficiri — Jevreji koji su tada premeštani u Strasburg mogu isto tako biti ponosni na članak koji je posle njihovog odlaska objavljen u logorskom listu »Vesnik«. Evo tog članka:

»6. ovog meseca saopštila je nemačka komanda svim oficirima i vojnicima Jevrejima da se u roku od tri dana sprema za put, pošto su premešteni iz ovog logora. Po već uobičajenoj praksi, protivno Ženevskoj konvenciji, nemačke vlasti nisu htele da saopšte kuda se premeštaju.

Danas kada se drugovi Jevreji i ne nalaze više u našoj sredini neće biti neskromno ako im odamo ono priznanje koje oni zaista zaslužuju.

Od prvih dana ropstva Jevreji su bili stavljeni u našem logoru pod lošije uslove života. Setimo se samo neopravdane kazne da spavaju na podu bez kreveta. Zatim, posle nekoliko premeštaja njihovo smeštanje u tada najgore i najnezdravije barake 37 i 38. Porodične prilike koje su kod njih zbog masovnih progona bile

najteže, kao i ovo izdvajanje u posebne barake već od prvih dana pritiskivali ih i psihički. Sve ove nedaće i teškoće naši drugovi Jevreji podnosili su hrabro i dostojanstveno i bez obzira na sve nevolje kao zarobljeni oficiri i vojnici, još od samog početka ropstva bili su svesni svojih dužnosti prema našoj porobljenoj otadžbini.

Istine radi treba napomenuti da je mali broj od njih na početku prišao logorskoj reakciji, okupljenoj oko starešinstva i tzv. Zajednice. No kada su se uverili u njihov izdajnički rad i saradnju sa neprijateljem, i ovaj mali broj Jevreja, bez obzira na visoke položaje koje su u zemlji zauzimali i kapitale kojima su raspolagali, prišao je ogromnoj većini Jevreja, solidarišući se sa svima ostalima, ispravnim oficirima, podoficirima i vojnicima, koji stoje na liniji NO borbe našeg naroda i poštovanja naših saveznika.

Teže od svih maltretiranja i izdvajanja u posebne barake za njih je bilo sramno držanje 'starešinstva' kao i vođstva i pojedinih članova tzv. 'Zajednice' koji su, podlegavši neprijateljskoj propagandi, otpočeli pravu antisemitsku hajku onda kada su videli da legalnim putem ne mogu doći do povereništva i ostvarenja svojih mračnih ciljeva. Natpisi na vratima pojedinih soba i baraka kojima se zabranjuje ulaz Jevrejima u iste, psovanje, provokacije, demoliranje hrama i odnošenje crkvenih knjiga i utvari, i najzad, na kraju, kao kruna svega izdvajanje Jevreja u logor 'D' zajedno sa svim oficirima i vojnicima koji su bili trn u oku 'starešinstvu' vođstvu tzv. 'Zajednice' i nemačkoj komandi — predstavljaju mučne etape kroz koje su naši drugovi Jevreji morali da prođu. Ovo poslednje njihovo odvajanje od nas palo im je utoliko teže što su u neizvesnosti kuda ih vode, pretpostavljajući novo pogoršanje svog položaja. Njihova zebnja nije bila neopravdana jer su ih posle pretresa pri odlasku, na kome su im oduzimali i stvari privatnog karaktera, kao ćebad, veš, čokoladu, pa čak i porodične fotografije, stavili u lance i tako vezane, kako smo saznali, odveli u logor u Štrasburg. Osim toga bila im je oduzeta i sva hrana kojom su raspolagali.

Naši drugovi Jevreji podneli su sve ovo uzdignuta čela i ostali do kraja verni NO pokretu i narodu, čiji su oficiri i vojnici. Sa koliko su samopregora podnosili svoj izuzetno težak položaj najbolje se vidi iz toga što su još od prvih dana živo i predano učestvovali u kulturnom životu i radu logora. I na ovome poslu nisu dozvolili ni u jednome momentu da ih naši kolaboracionisti skrenu sa pravog puta i odvedu na put saradnje sa neprijateljem. Njihov doprinos na kulturnom polju, kako ranije u logoru 'C', tako i za poslednju godinu dana u logoru 'D' bio je značajan.

Odajući im puno priznanje za njihovu solidarnost i ispravno držanje u zarobljeništvu, mi želimo da se uskoro opet vidimo u oslobođenoj otadžbini.«

V.

Sve što je napred rečeno o zbivanjima u logoru u Osnabriku, posebno u odnosu na oficire-Jevreje, ne nalazi se samo u sećanju bivših zarobljenih oficira i u materijalu koji su uspeli sačuvati. O svemu tome postoje i zvanični dokumenti u spisima Vojnog suda za grad Beograd Sud. br. 683/46, koji se odnose na krivični postupak protiv ratnih zločinaca, nemačkih državljana, pripadnika bivše nemačke armije, koji su sačinjavali komandno, pomoćno i starešinsko osoblje u logorima za jugoslovenske ratne zarobljenike. S obzirom na predmet i svrhu ovog rada biće od interesa dati neke podatke iz tih spisa, što će našu sliku donekle dopuniti.

U optužnici vojnog tužioca Jove Šćepanovića od 29. oktobra 1946. godine, tužilac optužuje bivšeg komandanta logora Oflag VI C, pukovnika Ernesta Blimela, pored ostalog, i zbog toga »što je sproveo naročito težak sistem tretiranja oficira jugoslovenskih državljana, pripadnika Mojsijeve veroispovesti-Jevreja, izdao više naredaba, pismenih i usmenih saopštenja preko radio-zvučnika da zarobljenici ne smeju održavati nikakav dodir sa oficirima-Jevrejima, da se sudelovanje Jevreja u kulturnom životu smatra provokacijom. Tvrdio je za Jevreje da su oni huškači i da sva teškoća zarobljeničkog života dolazi od njih. Vršio je pritisak na poverenika da se ne zauzima za oficire-Jevreje i da ih i on treba da tretira kao logorska komanda. Kod deobe poklona Crvenog krsta u saradnji sa računopolagačem Baračom odbio je da se pokloni u odeći dodeljuju i oficirima-Jevrejima. Svojim postupcima širio je antisemitsko raspoloženje među stražarima i zarobljenicima-kolaboracionistima, zahtevao je od poverenika Kolba da zauzme antisemitski stav.« I dalje, što je 700 oficira i vojnika (od kojih su skoro 400 bili Jevreji) »kao pripadnike NOP-a strpao u posebno ograđeni prostor logora nazvan logor 'D' i što je stalno pooštravao mere u logoru, naročito prema logoru 'D' i uopšte oficirima simpatizerima NOP-a, dajući široka ovlašćenja logorskoj straži da može upotrebiti vatreno oružje u svakoj prilici kad to smatra za potrebno. Na taj način stvorio je kod logorske straže tuh neodgovornog pucanja«.

Drugooptuženog Avgusta Epke-a, pukovnika Vermahta, ista optužnica tereti što je »naredio avgusta 1944. godine odvođenje u nepoznatom pravcu 387 oficira-Jevreja koji su vezanih ruku i nogu transportovani« i jer je »prilikom pomenutog transportovanja grupe od 387 oficira-Jevreja nad njima vršen pretres i oduzete im sve stvari, pa čak i privatna pisma i porodične fotografije«.

U istoj optužnici čitamo i to da je trećooptuženi Fridrih Rademaher, kapetan bivše nemačke vojske, šef Abvera u Oflag VI C u Osnabriku, »prilikom upućivanja grupe jevrejskih oficira iz

Osnabrika u Štrasburg insistirao da se prema istima što brutalnije postupa... bio inicijator da se prilikom transportovanja upotrebi nečovečna mera, nabijajući u vagon više oficira nego što je moglo uopšte stati, pri tome su bili vezani za noge i ruke«. U vezi sa tim nesvakidašnjim putovanjem oficira-Jevreja utvrđuje se još i to da su antifašistički raspoloženi oficiri u logoru VI C pružili otpor protiv kvislinške politike koju je optuženi Blimel pomoću grupe izdajnika u samom logoru provodio i zbog toga »logorska komanda u saglasnosti sa Abverom i gestapoom pokušala je da po starom nacionalsocijalističkom metodu okarakteriše pripadnike Mojsijeve veroispovesti-Jevreje kao glavnu smetnju za sprovođenje svog paklenog plana, pa je radi toga u zajednici sa optuženim Rademaherom naredio da se grupa oficira-Jevreja izbaci iz Osnabričkog logora i uputi u neki drugi gde bi uslovi za život bili još daleko teži.«

O postupku prema oficirima-Jevrejima uopšte, u obrazloženju optužnice rečeno je i sledeće: »U leto 1942. godine jugoslovenski ratni zarobljenici-Jevreji smešteni su u još nedovršene hladne barake br. 37 i 38. u kojima su pod teškim higijenskim uslovima proveli zimu 1942/43. Kada je obrazovan kažnjenički logor 'D' svi jugoslovenski ratni zarobljenici-Jevreji smešteni su njega. Pri podeli poklona u odeći od strane Međunarodnog crvenog krsta logorska komanda je uskraćivala izdavanje odgovarajućeg dela darova jugoslovenskim ratnim zarobljenicima-Jevrejima. Pukovnik Blimel i šef odećnog odeljenja kapetan Barač tvrdili su da na to Jevreji nemaju pravo i vršili su pritisak na logorskog poverenika da Jevreje po svim pitanjima odvojeno tretira. Isto tako Jevreji su bili izričitom naredbom isključeni iz kulturnog života u logoru. Pukovnik Blimel saopštio je 20. juna 1943. godine da će svaki pokušaj sudelovanja Jevreja u kulturnom životu u logoru smatrati provokacijom i pretio da će Jevreje transportovati u Srbiju gde će biti streljani.«

Biće od interesa da se dalje navedu i delovi optužnice koji govore o organizovanju logora »D« u kome je izdvojeno 700 zarobljenih oficira, od kojih oko 390 Jevreja. Evo šta optužnica o tome kaže: »Najteži od svih zločina koji su izvršeni nad ratnim zarobljenicima u logoru Oflag VI C predstavlja grubo izdavanje preko 700 ratnih zarobljenika jugoslovenskih oficira nad kojima je izvršen pretres i koji su upućeni u zasebni duplo ograđeni žicom deo logora, nazvan logor 'D', koji su stavljeni pod jakom spoljnom i unutrašnjom stražom, što predstavlja nečuven postupak u odnosu na ratne zarobljenike jer stvaranje koncentracionog logora u okviru zarobljeničkog logora ratnih zarobljenika jedne iste vojske imalo je za cilj ne samo da izdvoji i izoluje najbolje i najistaknutije jugoslovenske zarobljenike već i da ulije strah

ostalima koji budu ma čim osuđivali kako politiku Nemačke tako i politiku izdaje u Jugoslaviji. Osnivanje ovog logora stvaralo je među zarobljenicima tešku psihozu straha i neizvesnosti koju su organi nemačke komande i logorski kolaboracionisti svojom propagandom još jače isticali, pa je tako logorski starešina Dragoslav Miljković jednom prilikom pred zarobljenicima u glavnom delu logora izjavio 'da je sudbina zarobljenika zatvorenih u logoru 'D' neizbežna.' Uz to bile su izdate specijalne naredbe za pooštravanje mera prema kažnjeničkom delu logora, a nemačkim stražarima uputstva da mogu upotrebiti oružje po svom nahođenju protiv zarobljenika iz logora 'D', usled čega je došlo do čestih pucnjeva kao i ranjavanja i ubistava pojedinih zatvorenika. U logoru 'D' smešteno je oko 750 zarobljenika u četiri nedovršene i hladne barake koje su prokišnjavale. Barake su bile zagađene i oficiri su bili prinuđeni da sami čiste ne samo sobe već i hodnike, pa čak i nužnike, jer nemačka komanda nije stavila na raspolaganje ni najnužniji broj vojnika za te poslove. Barake nisu imale električnog osvetljenja, a logorska komanda oduzimala je karbidne lampe pod raznim izgovorima. Ogrev u barakama bio je takođe mizeran, a prostor za kretanje bio je nedovoljan i isključivao upražnjavanje ma kakve rasonode zarobljenika. Isto tako logor 'D' nije imao ambulante... te je time u mnogome pogoršavao zdravstveno stanje kažnjeničkih zarobljenika... a da se i ne govori o drugim raznim zločinima kojima se išlo na direktno ugrožavanje i uništavanje života upotrebom vatrenog oružja od strane nemačkih stražara... 2. 9. 1942. godine bio je teško ranjen Vajs Ladislav, koji je od rane ostao trajno nesposoban...«

Posle sprovedenog dokaznog postupka gornji navodi optužnice prihvaćeni su i od suda, koji je proglasio da je bivši komandant logora Blimel kriv, između ostalog, i zato »što je sproveo naročito težak sistem tretiranja oficira jugoslovenskih državljana, pripadnika Mojsijeve veroispovesti-Jevreja, izdao više naredaba, pismenih u usmenih saopštenja preko radio zvučnika da zarobljenici ne smeju održavati nikakav dodir sa oficirima-Jevrejima, da će sudelovanje Jevreja u kulturnom životu smatrati provokacijom i uopće hteo na njih primeniti nirnberške rasističke zakone. Tako je kod deobe odela poklona Crvenog krsta u saradnji sa calmajsterom Barčom odbio da se pokloni dodeljuju oficirima Jevrejima. Tako je od logorskog poverenika pukovnika Kolba zahtevao da zauzme antisemitski stav i upozoravao ga da se ne zauzima za oficire-Jevreje, već da ih tretira kao i logorska komanda. Tako je pretio da će sve Jevreje, ako ne prestaju da se bave politikom, poslati u Beograd, a oni znaju šta to znači. Što je nakon svoje posete Beogradu i generalu Nediću maja 1943. godine, a u sporazumu sa Nedićevom vladom, 14. januara 1943.

godine 700 oficira-zarobljenika, i to Jevreje i pristalice NO pokreta strpao u posebno ograđeni prostor logora nazvani logor 'D' gde su životni uslovi bili daleko nepovoljniji, a zarobljenici izloženi znatno lošijem postupku.«

Drugooptuženog Avgusta Epkea sud je proglasio krivim »što je naredio avgusta 1944. godine odvođenje u nepoznatom pravcu 386 oficira-Jevreja koji su pre transporta bili podvrgnuti detaljnom pretresu i šikaniranju od abvera, kojom prilikom su im oduzete mnoge njihove lične stvari i nakon čega su vezanih ruku odvedeni u nepoznatom pravcu, a da im prethodno nije saopšteno njihovo odredište...«, dok je trećooptuženog Fridriha Rademahera isti sud našao krivim »što je 9. avgusta 1944. godine, prilikom upućivanja 387 jevrejskih oficira iz logora u Osnabriku za Štrasburg naredio detaljnu premetačinu svih oficira Jevreja, skidao ih je do gola, oduzimao im lične stvari kao čebad, rublje, rančeve, čaturice, cepao porodične fotografije i pisma i vezanih ruku ih otpremao u Štrasburg. Tako je tom prilikom Leonu Koenu odneo 8 čokolada koje je imao iz paketa Crvenog krsta i druge stvari, skinuo ga golog i zavirivao mu i u stražnjicu.«

U obrazloženju presude kod nabranjanja krivice Ernesta Bli-mela sud utvrđuje da je njegov »stav prema Jevrejima bio nacionalsocijalistički. Iako se radi o oficirima zarobljenicima prema kojima treba da postupa po propisima Ženevske konvencije on prema njima primenjuje rasne zakone, t.j. nirnberške zakone, govori da će sve Jevreje otpremiti u Beograd, a oni znaju šta to znači, dozvoljava i blagonaklono gleda da kolaboracionisti vešaju na svojim barakama table 'Jevrejima ulaz zabranjen', od poverenika Kolba zahteva da zauzima antisemitski stav izjavljujući da će učestvovanje Jevreja u kulturnom životu u logoru smatrati provokacijom. Nadalje uskraćuje podelu paketa odnosno odela, darova Crvenog krsta, Jevrejima. Napokon premešta sve Jevreje u kažnjenički deo logora zvani 'D'«. Među krivice optuženog Avgusta Epkea sud ubraja i to da »avgusta 1944. godine za vreme njegovog komandovanja logorom otpremljena je grupa od 867 oficira-Jevreja u Štrasburg. Prilikom otpreme tih oficira grupa Abvera ih podvrgava maltretiranju, skida ih do gola, oduzima im njihove privatne stvari... Svemu tome prisustvuje optuženi Epke. Oficiri-Jevreji budu tom zgodom vezani na rukama, ubačeni u vagone po njih 22 u trećinu vagona i pod užasnim uslovima otpremljeni u nepoznatom pravcu, a da im prethodno nije saopšteno mesto njihovog odredišta, na što su po Ženevskoj konvenciji imali pravo.« Proglašavajući krivim optuženog Valdemara Dema, koji je bio komandant logora u Barkenbrigeu od decembra 1944. godine do aprila 1945. godine, u koji logor su iz Štrasburga bili premešteni svi oficiri-Jevreji, sud je utvrdio da je među ostalim

njegovim krivicama i »sastavljenje spiska Jevreja i komunista, koji je dostavio Gestapou u Šnajdemile. Ti ljudi su imali biti likvidirani ali do toga nije došlo usled naglog nadiranja Crvene armije.«

VI

Kada su oficiri-Jevreji iz Osnabrika transportovani u Štrasburg, Nemci su im — kao što se vidi i iz napred citiranih sudskih spisa — na železničkoj stanici u Osnabriku vezali ruke čeličnim lisicama. Karakteristično je za tadašnji cinizam Nemaca da su te lisice bile spakovane i donete na stanicu u kutijama u kojima su stizali američki poklon-paketi sa hranom, a prilikom njihovog otvaranja govorili su: »Wir werden euch jetzt die Liebesgaben geben« (Sada ćemo vam dati poklon-pakete). Nemci su pokazali i svoju »velikodušnost«. Ostavili su zarobljenicima slobodan izbor: ili da im vežu lisicama obe ruke zajedno ili da im vežu jednu ruku sa rukom drugog zarobljenika. Samo transportovanje je vršeno teretnim vagonima; trećina vagona je bila ograđena bodljikavom žicom za 22 oficira-zarobljenika, a u dve trećine je smešteno sedam nemačkih potpuno naoružanih vojnika koji su bili dovedeni za ovaj specijalni zadatak jer komanda nije više imala poverenja u logorsku stražu. Međutim, sve te mere obezbeđenja i najstroži pretres pre napuštanja logora u Osnabriku nisu bili dovoljni da otkriju »poverljivi« materijal grupe. U taj materijal je spadao i jedan radioaparata koji je smešten u kutiju sa duplim dnom i predat kapetanu Anafu, jer je on kao plućni bolesnik imao prava na transport prtljaga. On je kutiju u kojoj su iznad duplog dna pakovane normalne zarobljeničke stvari, sa nekim maramicama, obojenim kao da su krvave, na vrhu, predao Nemcima radi transporta. Prilikom preuzimanja Nemci su otvorili kutiju radi pregleda ali su je, verovatno zbog »krvavih« maramica, brzo zatvorili. Tako su taj radioaparata, u stvari, preneli sami Nemci. Drugi aparat je preneo jedan nemački stražar, a treći aparat je bio ugrađen u basu koji su sa ostalim muzičkim instrumentima takođe sami Nemci transportovali. Partijska literatura i zlatnici kojima je organizacija raspolagala podeljeni su pojedincima i uglavnom je sve »prošlo« kroz pretrese. Zlatnici su u većini slučajeva skriveni u ustina, sitniji predmeti u hlebu, u sapunima, a iz dugačke antene, koja je svekog dana bila razapeta u sobi broj sedam, Aleksandar Heron je ispleo kaiš i preneo ga na sebi ne krijući pred Nemcima. Slušalice za radio skrivene su u petama vojničkih cipela.

Kada je grupa stigla u Štrasburg, bila je smeštena u podzemnim utvrđenjima, u tvrđavi »Bismark«. Ta utvrđenja su bila izgra-

dena posle prusko-francuskog rata 1871. godine, prostorije su bile nezdrave, mračne i vlažne. Ovde, međutim, nije bilo odvojenog dela logora, kao logor »D« u Osnabriku, pa su i oficiri-Jevreji bili zajedno i izmešani sa ostalim oficirima.

U Štrasburgu je bilo više prostora za razvijanje kulturne delatnosti i ostalih aktivnosti, pa je nastavljena tradicija iz Osnabrika. U prilog tome bila je i okolnost što su u tzv. »Fort Bismark« bili smešteni svi koji su u nemačkim kartonima označeni kao antifašisti ili komunisti, a zajedno sa njima i svi Jevreji, dok su članovi i pristalice tzv. »Zajednice« bili smešteni u drugom utvrđenju logora, u tzv. »Fort Kronprinz«.

U Štrasburgu je jevrejska grupa ostala do jeseni 1944. godine. Tada, zbog nadiranja saveznika kroz Francusku, grupa je premeštena, zajedno sa celim logorom, u drugi kraj Nemačke, na bivšu poljsku granicu, u logor Oflag 65, u Barkenbrige, oko 40 km južno od Baltičkog mora. Zbog ovog premeštaja otpala je mogućnost da se u praksi ostvari jedan plan ilegalne tehnike predviđen za slučaj približavanja saveznika. Ekipa radioslužbe, Šalamon, Rajh i Štajn, izradila je, naime, mali otpremnik kojim bi se stupilo u vezu sa saveznicima čim se dovoljno približe. Štaviše, pripremila je i mogućnost da se uključimo u nemački sistem mikrofona u logoru da bi se preko tog sistema dalo obaveštenje oficirima-zarobljenicima o aktiviranju vojne organizacije ukoliko bi takva odluka bila doneta.

U Barkenbrigeu su uslovi života bili mnogo teži nego u Štrasburgu, klima je bila surova, a barake slabo sagrađene, kroz njih je duvao skoro stalno prisutan vetar. Oficiri-Jevreji su i u ovom logoru bili izmešani sa ostalim oficirima ali, za razliku od Štrasburga, ovde su i članovi i pristalice »Zajednice« bili zajedno sa ostalim oficirima, iako su bili koncentrisani u posebnim barakama. Pobeda saveznika je tada već bila sasvim izvesna, a organizacija pod rukovodstvom partijskog Komiteta sve šira. »Zajednica« je bila u povlačenju, ali su njeni članovi postali sve ogorčeniji. To se ispoljilo i u porastu antisemitske hajke u ovom periodu, pa je čak napisan i letak kojim su poimence napadani Oto Bihalji, Sima Karaoglanović i Isak Amar. Logorska komanda je i ovde bila na strani »Zajednice«, a pristalicama NOB pravila mnoge smetnje i neprijatnosti. Mora se, međutim, reći da je komandant logora, grof fon Oldenburg, koji je kao komandant prešao iz Štrasburga u Barkenbrige, i dalje bio korektan, držao se propisa i nije vršio diskriminaciju u odnosu na oficire-antifašiste.

Koliko su uslovi dopuštali, organizovani rad se i dalje obavljao, pa su i ovde, u granicama mogućnosti, iskorišćeni svi vidovi legalnog rada, razvijena je kulturna aktivnost, kao i ostale delatnosti, što je sve doprinelo da je organizacija postala šira i čvrsta.

Radioslužba je i ovde funkcionisala. Organizacija je ovde imala dva aparata. Za jedan se brinuo Rudi Štajn u XI baraci dok je drugi bio skriven u kupatilu i za njega su bili zaduženi Alfred Melamed i Albert Kamhi. Ovde je logorski list imao simbolično ime »12. čas«. Kako nije bilo uslova za stvaranje stalnog pozorišta, organizovana je pokretna zabavna grupa »Kuku-logore« koja je davala priredbe po barakama. U njoj su vidnu ulogu imali Rafajlo Blam, dr Nikola Balog, i Isak Amar.

Nemačko političko, državno i vojno rukovodstvo postalo je u tim danima sve nervoznije, beskompromisnije, i pripremalo se da preduzme radikalne mere protiv svih onih »neprijatelja« i »protivnika« režima prema kojima je do tada iz ma kakvih razloga imalo obzire, pa i prema Jevrejima-zarobljenicima. Partijsko rukovodstvo u Barkenbrigeu uspelo je da dobije izvesne informacije iz logorske komande, pa je tako saznalo da je u logorsku komandu stigao spisak oko 200 oficira »komunista«, kao i spisak svih Jevreja, ukupno oko 600 lica, koje je trebalo predati Gestapou radi likvidiranja. Komitet je čak uspeo da nabavi kopiju tog akta. Naime, jedan nemački podoficir-antifašista koji je radio u Komandanturi dobio je spisak od komandantove daktilografkinje, pa ga je predao Aci Milojeviću, danas profesoru Prirodnomatematickog fakulteta u Beogradu. Do likvidiranja ipak nije došlo jer su se događaji prebrzo razvijali i nemačke vlasti nisu imale vremena da ostvare ovaj svoj plan, kao ni mnoge druge slične planove likvidiranja interniraca i zarobljenika. Treba, međutim, zabeležiti da je Komitet bio obavешten i o tome da je komandant logora grof fon Oldenburg odugovlačio, koliko je mogao, izvršenje tog akta, pa ne bi trebalo isključiti da je upravo njegova zasluga da do likvidiranja nije došlo. Biće možda od interesa u vezi sa tim dati nešto iz sadržine već pomenutih sudskih spisa o suđenju nekim bivšim komandantima logora jugoslovenskih ratnih zarobljenika. Evo šta sadrže o tome spomenuti sudski spisi. Otpužnica tereti pukovnika bivše nemačke vojske Valdemara Dema što je, pored ostalog, »stvorio plan da većinu zarobljenika iz logora osumnjičene kao komuniste, kao i Jevreje, izruči Gestapou i SS trupama kako bi isti bili poubijani prije nego bi im sovjetske armije donele slobodu«. U presudi je utvrđeno i to da je osuđeni Valdemar Dem januara 1945. godine na zahtev Gestapoa iz Šnajdemila predao ovom izrađen spisak Jevreja i onih koji su bili osumnjičeni kao komunisti i tako ih izložio opasnosti da Gestapo zatraži njihovo izručenje i da ih likvidira. Vidi se iz spisa, isto tako, kako je sastavljen. Presuda utvrđuje da je kapetan bivše nemačke vojske Erik Heringhaus, koji je bio »Abver«-oficir, u logoru »organizovao špijunsku službu od jugoslovenskih izdajnika, prikupljao izveštaje o političkoj pripadnosti na osnovu kojih je saopštio spi-

sak Jevreja i zarobljenika osumnjičenih kao komunisti, koji spisak je logorska komanda dostavila Gestapou. Ali je, kako sama presuda utvrđuje »ovaj pakleni plan otpušenog Dema onemogućila brza ofanziva Crvene armije u Pomeraniji«.

Treba u vezi s tim zabeležiti još da Komitet nije sedeo skrštenih ruku kada je saznao za plan likvidiranja. Doneta je odluka da se pripremi »proboj«. Žarko Kapon je dobio zadatak da iz kuhinje u kojoj su radili provereni oficiri, članovi ilegalne organizacije, prokopa tunel koji bi izišao tačno ispod najbliže stražarske kule. Jedan broj oficira-Jevreja, među njima Solomon Almuli, Mile Gutman, Samuilo Anodaj i drugi, bio je angažovan na kopanju ovog tunela ali je brzi razvoj događaja, srećom, učinio i ovaj plan nepotrebnim.

27. februara čitav logor je dobio naređenje da bude spreman za pokret, i zaista 29. februara ceo logor je krenuo peške, po velikom snegu i hladnoći, prema zapadu. Razlog ovog pokreta bio je brzo nadiranje sovjetskih trupa. Posle 30 kilometara pešačenja grupa je kasno uveče, po mraku, stigla u logor Rederic. To je u stvari bio logor oko 15.000 zarobljenih poljskih oficira i vojnika, skoro potpuno prazan, jer su i stanovnici ovog logora, osim oko 1000 oficira koji su kao bolesni i nesposobni za marš ostavljeni u logoru pod slabom stražom, na osnovu naređenja nemačke vrhovne komande krenuli prema zapadu istog jutra. Tu je trebalo da jugoslovenski oficiri prenoće, a ujutro da nastave put prema zapadu. Ali je nemačka straža već bila »trećeg poziva«, proređena i umorna, a posebno nedovoljno budna noću. U takvoj situaciji noć u tom ogromnom praznom logoru nije iskorišćena za spavanje već za traženje mogućnosti bekstva. Neki su se posakrivali u praznim barakama, neki u napuštenom pozorištu, u ambulancama, magacinima, pa čak i u nekim plastovima sena, a neki su uspeli da dobiju od poljskih oficira njihove uniforme i tako se kamuflirali kao bolesni poljski oficiri. Kada su drugog jutra nemački stražari naredili pokret, u stroju je nedostajalo nekih 600 jugoslovenskih oficira, a kada je straža pokušala da po logoru pronade »begunce«, jedva je uspela da bajonetima dotera nekolicinu. Nemačkim vojnicima je ostalo malo vremena za traganje i stroj je morao da krene i bez tog »izgubljenog« dela. Kada su »izgubljeni« posle odlaska stroja počeli da se pojavljuju i prikupljaju i da se prebrojavaju, ispostavilo se da među njima ima oko 200 oficira-Jevreja.

Članovi komiteta koji su se našli u ovoj grupi, među njima i Oto Bihalji-Merin, odmah su primili na sebe odgovornost rukovođenja i aktivirali raniji plan za stvaranje vojne organizacije, što se nametnuo kao najhitniji zadatak jer se grupa još nalazila iza linije fronta. Priličan broj oficira-Jevreja je dobio važne vojne

i vojnopolitičke dužnosti. U grupi od tri oficira koja je, po odluci Komiteta, noću prešla kroz nemačke linije i prva uspostavila kontakt sa poljskom armijom »Koščusko« na čijem se sektoru napredovanja nalazio logor u Redericu, jedan je bio Oto Bihalji-Merin. Ispostavilo se da je poljska artiljerija imala zadatak da rano ujutro drugog dana počne da bombarduje uzvišicu na kojoj se nalazio logor, ne znajući uopšte za postojanje logora, a još manje da je to bio logor zarobljenih poljskih oficira. Pošto je jugoslovenska grupa od tri oficira stigla blagovremeno, negde posle ponoći, od bombardovanja se, naravno, odustalo. Ali je zato poljska armija napad tim više forsirala i drugog dana potisla nemačke briniocce fronta oslobodivši na taj način ovu grupu jugoslovenskih zarobljenih oficira. To je bio kraj zarobljeništva i ubrzo posle toga je počelo jednomesečno putovanje za domovinu.

U datoj situaciji vojna organizacija se nije suočavala sa nekim težim zadacima kakve je predvidela u svojim pripremama za svaku eventualnost. Ona je, ipak, odigrala korisnu ulogu ne samo za vreme transporta za domovinu već i u danima neposredno pre oslobođenja. Ona je obezbedila punu disciplinu i jedinstveno držanje cele grupe, rukovođila nabavljanjem hrane iz okolnih mesta i prikupljala podatke o stanovništvu, o nemačkim vojnim jedinicama u povlačenju, o drugim logorima u blizini i t.d. Kada se saznalo da su iz jednog logora u blizini evakuisani američki ratni zarobljenici ali da ih je nekolicina još na licu mesta, da je straža napustila logor i da u logorskim magacinima ima i oružja, organizovana je akcija za uspostavljanje veza sa tim američkim ratnim zarobljenicima i za eventualno prenošenje oružja. Grupa određena za ovu akciju je noću presekla ogradu od bodljikave žice, izišla iz logora i izvršila zadatak. Preneto je, između ostalog, i nekoliko sanduka ručnih bombi. U ovoj grupi bili su i Žarko Kapon, Samuilo Amodaj, Ladislav Levental i još neki oficiri-Jevreji.

Za vreme putovanja za domovinu preko Ukrajine i Rumunije posebnom kompozicijom oficiri-Jevreji su izvršavali raznovrsne dužnosti. Bilo ih je u prethodnicama za uspostavljanje kontakta sa vojnim i civilnim vlastima radi obezbeđenja ishrane i snabdevanja (Oto Bihalji-Merin, dr Lavoslav Kadelburg i dr.), bili su na dužnostima u službi za informacije i propagandu koja je organizovana odmah po oslobođenju i koja je vodila dnevnik događaja i izdavala dnevni bilten sve do dolaska u Beograd (Samuilo Amodaj, Aleksandar Levi i dr.).

Posle dolaska u zemlju oslobođeni oficiri-Jevreji bili su upućivani na nove dužnosti, u nekim slučajevima i na važna radna mesta u administraciji koja je tek bila u formiranju, ili pak u armiji, što je bez sumnje predstavljalo priznanje za njihovo ponašanje i rad u zarobljeništvu. Jedan broj je ostao u Armiji da bi

učestvovao u završnim vojnim operacijama na sremskom i drugim frontovima, kao što su Bernard Menaše, Aleksandar Levi, Samuel Sarafic, Mirko Švarc, koji je i poginuo, David Kwartler, Marko Spicer, i još neki drugi.

Kolona koju su Nemci poterali dalje prema zapadu propešačila je oko 800 kilometara, i to oko 600 kilometara prema zapadu do početka marta, kada je bila ukrcana u vagone i prebačena u logor u Aleksisdorfu, na holandskoj granici. Tu se zadržala pod teškim uslovima, naročito zbog gladi, do kraja marta, kada je bila ponovo poterala, zbog nadiranja saveznika, prema jugozapadu. Uslovi marša u oba slučaja bili su veoma teški. Na putu se gladovalo i zarobljenici su bacali sve svoje suvišne stvari, čak i svoje košulje, spavalo se po štalama i šupama, a ponekad i na goloj zemlji. Donekle ih je spasavalo od gladi konjsko meso. Naime, nemačke izbeglice koje su bežale ispred sovjetskih trupa terale su svoje konje do iznemoglosti i konji su ginuli po drumovima. Dnevno se pešačilo od 15 do 25 km, ponekad i više. Kao hranu dobijali su svaki dan kuvani proklijali krumpir koji je bio namenjen svinjama, a hleb skoro uopšte nisu dobijali. U ovoj grupi se nalazio Sima Karaoglanović koji je, iako iscrpen i gladan kao ostali zarobljenici, pored ličnih stvari vukao i jedan radioaparatus, kao i arhivu ilegalnog rada koja je spasena prilikom raznih pretresa, pa je na taj način sačuvaod dragocena dokumenta. Drugi radioaparatus je još u logoru u Redericu poveren Ervinu Šalamonu i Ernestu Rajhu. Radioslužba je i na ovom maršu funkcionisala, slušanje vesti je organizovano noću po raznim tavanima i pojatama, još uvek u ilegalnosti. Posle četiri nedelje pešačenja zarobljenici su severno od Berlina u blizini mesta Nojstrelie bili ukrcani u voz i prebačeni u logor u Aleksisdorf, na holandskoj granici, koji je nekad bio koncentracioni logor.

U logoru u Aleksisdorfu uslovi života su bili izuzetno teški. Ovde je sledovanje bilo naročito mršavo, zarobljenici su dobijali peteljke od boranije. Međutim, ilegalna organizacija je i u tim okolnostima funkcionisala pripremala se za svaku eventualnost. U rukovodstvo u Aleksisdorfu su primljeni od oficira-Jevreja Toša Hirš-Jelić, Andrija Gams i Rafajlo Mešulam.

Sedmog aprila Nemci su peške poterali i odveli ovu grupu u logor blizu grada Falingbostela. Posle nekoliko dana oslobodile su je engleske trupe. Međutim, bilo je manjih grupa koje su se već ranije odvojile od glavne kolone i koje su, skrivajući se od Nemaca, zasebno dočekale oslobođenje. Sve u svemu, ova grupa je prepešačila oko 800 km.

Posle oslobođenja za čitav ovaj teren je ponovo organizovan partijski Komitet koji je rukovodio i borbom koja je tu sa pripadnicima »Zajednice« još trajala. Komitet, u kojem su se od

oficira-Jevreja nalazili Sima Karaoglanović i Marko Šrajber, odmah je pokrenuo svoj list, »Glas oslobođenih zarobljenika«, koji se pre svega angažovao za repatrijaciju zarobljenika. Glavni urednik je bio Sima Karaoglanović. Komitet je slao pojedine oficire u logore jugoslovenskih vojnika i civila da organizuju njihov povratak u domovinu i da se suprotstave propagandi »Zajednice« koja je vojnike i civile nagovarala da se ne vrate u domovinu. Andrija Gams je, na primer, bio upućen u jedan logor vojnika u Valsrode blizu Hanovera, a kasnije u jedan logor bivših žandarma i podoficira u Finkenverdeu, predgrađu Hamburga. Oko tog logora su se nalazili i logori civila koji su prisilno bili dovedeni na rad u Nemačku. Tu je uticaj pripadnika »Zajednice« bio jak te je posao oko organizovanja povratka tih lica bio skopčan sa mnogim teškoćama i opasnostima. U sličnim misijama, od oficira-Jevreja bili su Oto Gros, dr Ernest Vajs-Vajić, Slavko Štern-Zvezdić, Oto-Grga Anđelinović, i drugi. Mnogi su detegirani za oficire za vezu sa engleskom i američkom komandom, a posebno treba istaći njihovu ulogu u spasavanju žena koje su bile u logoru u Bergen-Belsenu. Misiju sa tim zadatkom vodio je Slobodan Todorović, a pored njega od oficira-Jevreja su bili Toša Hirš-Jelić, Adolf-Aca Rotmiler, Leo Pener i još neki drugi.

Još pre povratka u domovinu jedan broj iz te grupe, kao dobri poznavaoци stranih jezika, zadržan je na vojnim dužnostima u Zapadnoj Evropi i radio na poslovima repatrijacije, restitucije, pronalazjenja ratnih zločinaca i drugim tada aktuelnim poslovima. Neki od njih su ostali i duže vremena na tim vojnim dužnostima, dok su ostali, koji su premešteni u zemlju, raspoređeni u administraciji i u armiji, kao i prva grupa. Pokazalo se da je angažovanost u političkom i kulturnom životu u zarobljeništvu zaista bila dobra priprema za nove zadatke koji su bivše zarobljenike, pa i oficire-Jevreje, čekali u oslobođenoj domovini.

VII

Iz onoga što je do sada rečeno jasno proizlazi da je pod datim uslovima logorskog života aktivnost na kulturnom polju imala pre svega političku dimenziju. Da je to i u logoru tako shvaćeno pokazuje i članak koji se u proleće 1943. godine pojavio u logorskom listu pod naslovom »Početak kulturnog rada u ovoj godini«. Evo šta je tamo rečeno:

»Kulturni život našeg logora u ovoj godini stajao je preko zime u znaku oskudice uglja. I time i ograničene aktivnosti. Iako je na ovaj način skućen niukoliko nije izgubio od poleta i snage koji su omogućili da se za relativno kratko vreme potisne s dnev-

nog reda besposličenje i prazno dosađivanje. Zastoj koji je na ovaj način nastao ipak nije imao nikakvih štetnih posledica. Sa nastankom proleća probudio se i kulturni život u logoru i snažnim tempom pošao napred.

Potres od 16. marta o.g. kada je komandant logora svojom naredbom rasturio sva udruženja sa motivacijom da se pojedina udruženja ne bave stručnim radom, još je svima u svežoj uspomeni. Ne upuštajući se u detalje ove pojave i pokušaja da se kulturni život zarobljenika stisne i uguši, a u najmanju ruku uputi jednim nametnutim pravcem, možemo samo sa zadovoljstvom konstatovati da je i ova opasnost otklonjena, a time odstranjena i glavna prepreka za nesmetani kulturni rad u logoru. I ne samo to. Snaga i vitalnost koje su pokazala pojedina udruženja prilikom odbijanja napada na svoju kulturnu autonomiju i otklanjanja ove opasnosti ne samo da su im osigurali dalje uspešno delanje već su im doneli i kvalitativno i kvantitativno poboljšanje... Daleko bi nas odvelo detaljno iznošenje svega onog čime se iscrpljuje kulturni život u logoru. Ipak izvesne aktivnosti zaslužuju naročitog pomena. U prvom redu nije preterano reći da su i ove godine priredbe Umetničke grupe dočekane upravo sa žudnjom... Ono što muzička sekcija pruža prima se u celini od svih sa dopadanjem... Sem toga izgleda da ćemo ove godine imati prilike da čujemo veća i ozbiljnija muzička dela. Napori u ovom pogledu zaista prelaze prosečno s obzirom na tehničke poteškoće... Prijatno iznenađenje pružila je Dramska sekcija sa svojim Kir Janjom... U svim ostalim oblastima kulturnog života ne možemo se oteti utisku da pred sobom imamo mravinjak delatnosti... Profesorsko, Učiteljsko i Pravničko udruženje... Savez tehničkih društava, šahovsko i t.d. razvijaju takođe u svojim oblastima značajnu aktivnost... Slika ne bi bila potpuna kada se ne bi dodalo još i obaveštavanje putem tako popularnih usmenih novina, kao i mnogobrojna javna predavanja stručnjaka po pojedinim temama naučne i društvene misli. Konačno da spomenemo i vrlo aktivna pokrajinska udruženja... Na taj način kulturni život u logoru ne zna za zastoj. Sve nove i nove snage doprinose njegovom dizanju i prilagođavanju društvenoj stvarnosti. Na pomolu su do sada neformirane i neizražene težnje čitavih redova ljudi udruženih zajedničkom svešću. Diferenciranja mora biti unutar jednog na prvi pogled zatvorenog kruga ljudi kao što je i ovaj u žicama. Kako inače objasniti ogromnu želju, ovu težnju za saznanjem u oblasti kako društvene, tako i kulturne istorije uopšte i u oblastima pojedinih nauka posebno, i to kod ljudi koji su se u ogromnoj većini već bili pomirili sa mišlju da nikad neće moći izaći iz postavljene im kolotečine. Život, najbolji učitelj, postavio je pred njih probleme u svoj svojoj oštrini...

Ljudi u žicama moraju i hoće konačno da odrede svoj položaj u vremenu i prostoru. Smetnje za ovo nestale su, uglavnom... Ostala je još jedna u njima, a da toga možda još nisu svesni... ostala je ona snaga, ona inercija, mehanička stihijska sila koja ima vid produženog višeg kretanja...»

Politička dimenzija kulturne delatnosti izgleda, prema tome, jasna i sa tog gledišta ne bi bilo razloga da se kulturnom životu posveti posebno poglavlje u ovom radu. Ako to ipak činimo to je zbog toga što je ta aktivnost imala i svoj književni, umetnički i naučni domet, koliko god skroman pod datim uslovima. Niže ćemo, stoga, pokušati da ukažemo na ovaj vid kulturnog života i na doprinos oficira-Jevreja.

Prvi koraci su učinjeni još u tzv. prelaznim logorima, u kojima se boravilo kraće vreme. Život je još bio neorganizovan, glad je već bila prisutna, a neizvesnost potpuna. Pod tim uslovima razloga za neraspoloženje, pesimizam i očajanje bilo je i suviše. Ali su se neki najprisebniji, prvenstveno predratni članovi Partije i simpatizeri, brzo snašli znajući da prostora za borbu protiv fašizma ima na svakom mestu i u svako vreme i da se duh radi toga mora održati u svim situacijama. Preduzeli su inicijativu da se pevanjem, sviranjem i skečevima održi duh i raspoloženje, a oficiri-Jevreji, bar jedan njihov broj, od prvog dana su učestvovali u tim naporima. Među ostalima tu su bili Rafajlo Blam sa svojom harmonikom, Žarko Kapon sa svojim skečevima, Isak-Bata Amar, Leon Atijas, Oto Rajs-Uča, i mnogi drugi. Od tih početnih koraka do punog zamaha kulturnog života u proleće 1943. godine, o čemu govori napred pomenuti članak, pređen je dug put.

Nemamo mogućnosti da damo sve podatke o učešću oficira-Jevreja u tom »mravinjaku delatnosti«. Zabeležićemo samo neke podatke na osnovu materijala koji je sačuvan.

Treba pre svega podvući da su jevrejske barake, zato što su bile kompaktne, i za vreme oskudice uglja stvorile sebi mogućnost i za kulturnu aktivnost, u ograničenim okvirima soba ili baraka, ali ipak vrlo intenzivnu. Već smo pomenuli da je tu štampana »Sedmica«, čitana javno i uz diskusiju. Značajno je bilo i pripremanje priredbe za doček nove godine u 37. baraci, jer je upravo u to vreme došlo do izvesnog zastoja u kulturnom radu u logorskim okvirima. Prva velika predstava Umetničke grupe u tzv. Novom pozorištu u logoru u Osnabriku bila je zapravo razrađen program te priredbe u 37. baraci. U radu Umetničke grupe učestvovao je priličan broj oficira-Jevreja ali se posebno mora istaći ime Milana Barića, ili kako smo ga ranije znali Moše Berahe, koji je svojim talentom i profesionalnim znanjem bio jedan od ključnih figura u radu Umetničke grupe. Pa i posle kada je došlo do stvaranja logora »D« i do aktivnosti malog pozorišta u tom delu

logora on je nosio na leđima najveći deo tereta. Sačuvano je više brojeva »Glasnika književne grupe« i drugih logorskih listova koji svedoče o umetničkom dometu priredaba, kao što su »Gospođa Ministarka«, »Kir Janja« i dr. Pored Milana Barića, pominje se i ime M. Mojsilovića koji je istupao u operskim fragmentima.

I kod muzičke aktivnosti, na njenom zenitu bilo je ozbiljnih instrumentalnih i horskih manifestacija. Od oficira-Jevreja tu se pre svih mora pomenuti ima Rafajla Blama, ali nije bio malen ni doprinos Dr. Baloga, Dr. Engla, ing. E. Rajha i već pomenutog Mojsilovića, u svojstvu violiniste. Možemo citirati iz logorske štampe članak »Marš slobode — kompozicija Rafajla Blama« koji pokazuje kako se taj doprinos cenio »na tom prostoru i u to vreme«. Rečeno je tu ovo: »Naviknuti da uvek nešto novo, nama blisko i razumno čujemo sa koncertnog podijuma naše Umetničke grupe, mi smo sa živim interesom čekali na početak jednog od poslednjih njenih programa kada je veliki orkestar imao da interpretuje Dvoržaka, Belinija, Pučiniya, Verdija i Blama. Neočekivano spiker objavljuje da će orkestar kao prvu tačku programa odsvirati »Mark umetničke grupe« koji je poznati naš logorski neumorni trudenik na umetničkom polju, Rafajlo Blam, komponovao ovde u logoru pod nazivom »Marš slobode« ... Odsečni tajac u dvorani i uprti pogledi u dirigenta bili su nemi i u isto vreme najpuniji odgovor iskrene radoznalosti i želje slušalaca koji samo za trenutak ranije zaglušnim pljeskom ruku pozdraviše pojavu Blamovu za dirigentskim pultom. I evo, orkestar već počinje Marš slobode jednim odlučnim signalom fanfare koji nagovesti snažni hod nečega što nam sigurno dolazi. Ritam i zvuk nas podižu, hteli bismo da pođemo da se pridružimo. Violina i klarinet ubrzo preuzimaju svoje uloge i nekom nama srodnom zvučnošću prenose nas spontano 'tamo daleko' u naše predele i krajeve kojima sloboda uistinu maršuje... Mi svi zajedno hoćemo i verujemo, a u momentu nadahnuća jedan između nas, Blam, daje oduška tom osećaju...«

Predavanja, i »legalna« i »ilegalna« u odnosu na Nemce i kolaboracioniste, i ona namenjena užem i širem krugu bilo zbog tehničkih bilo zbog političkih razloga, imala su takođe svoje uspon i u jednom periodu postigla najviši domet. Na taj period se odnosi sledeći isečak iz logorske štampe koji ćemo citirati s napomenom da su oficiri-Jevreji uvek bili prisutni i na ovom sektoru. Pod naslovom »Tečaj kulturne i političke istorije« zabeleženo je sledeće: »Prema zamisli organizatora, a i po svojoj obimnosti ova predavanja treba da široko obuhvate čoveka kao društveno biće u njegovom razvitku, zajedno sa razvojem društva i u njegovim tako raznolikim odnosima prema ostalim ljudima i prirodi... Taj tečaj nedavno je otpočeo. Njegovo trajanje produžiće se mesecima ali već po onome što je do sad dato, po materiji koja se

pruža i po načinu kako se tumači možemo biti sigurno da će njegov uspeh biti potpun«. Retrospektivno to možemo sad bez ikakve sumnje potvrditi. Predavanja su bila držana u raznim prilikama. Predavači su bili Oto Bihalji-Merin, Dr. Nikola Balog, arhitekta Najman i drugi. Bili su držani i marksistički kružoci na kojima je naročito aktivan bio profesor Arpad Lebl. U nedostatku marksističke literature njegova predavanja su popunjavala veliku prazninu i velikom broju zarobljenika dala osnovne elemente marksizma i lenjinizma. Materijali sa tih predavanja bili su umnožavani i korišćeni u čitavom logoru u kružocima i na kursevima. Profesor Lebl je bio aktivan i u književnoj delatnosti i u logorskoj štampi.

U drugoj polovini 1943. godine i u prvoj polovini 1944. godine bio je u »D« logoru organizovan t.zv. Logorski univerzitet na kojem se predavale teme iz opšte istorije, političke ekonomije i istorije političkih doktrina. Predavači na tom »Univerzitetu« od Jevreja bili su Dr. Albert Vajs i Dr. Andrija Gams.

I najzad, ako želimo da vidimo doprinos oficira-Jevreja toj aktivnosti koja je skupnim imenom nazvana »Logorska štampa«, treba da se vratimo na ono što smo već rekli o listu »Sedmica« odnosno »37«. I o tome su sačuvani neki materijali i biće korisno navesti šta je rečeno u članku »Logorski listovi«. Da citiramo: »Logorska štampa u poslednje vreme pokazuje sve veću i veću aktivnost. Još prve godine našeg života u zarobljeništvu pojavile su se zidne novine koje su izlazile nedeljno jedanput i, u doba kada je bio otežan svaki ulazak novina u logor, samo registrovale događaje koji su se odigravali u logoru ili u spoljnom svetu, ovo poslednje prema nemačkoj štampi. Docnije, kada je uredništvo smenjeno od strane logorskih vlasti, one otvoreno stadoše na stranu fašizma te pod pritiskom logorske javnosti morale da obustave svoje izlaženje. U novembru prošle godine jedna od soba 37. barake počela je da izdaje svoj nedeljni list '7' od kojeg je izašlo do marta ove godine 14 brojeva. Od prvog marta '7' se pretvara u '37' i postaje tako organ cele 37. barake... U januaru, februaru, martu, 11 baraka izdaje po jedan broj svog lista pod naslovom 'Naše novine', zatim u martu 10. baraka predaje javnosti list '10', a u maju 30. baraka svoj 'Izraz'. Ne zaboravimo najzad na tri humoristička logorska lista 'Galamu', 'Novo Breme' i 'Poparu',... Dodajmo najzad da se pojedini od ovih listova, na primer '7' i '37' javno čitaju u nekim sobama i podvrgavaju opštoj zajedničkoj kritici. Pozitivan uticaj ovih listova na logorsko javno mnjenje neosporan je«.

Izlazili su i stručni časopisi, kao na primer »Farmaceutski vesnik«, »Ekonomsko-sociološki pregled« i sl., a od časopisa na stranim jezicima treba spomenuti »Kružok« na ruskom jeziku, čiji je jedan od dva urednika bio Ženja Kozinski.

Posebno mesto pripada listu »Glasnik književne grupe u Oflag VI C«. Stanislav Vinaver je bio jedan od tri člana redakcionog odbora. U broju 4—5 za April — Maj 1943, koji je sačuvan, vidimo, među ostalim autorima, i ova imena: Arpad Lebl — Sociološki osnovi realizma, Milan Zlatarević — Vuk i vučjak (basna); Stanislav Vinaver — Tri pesme: Kap — Pisma krompira — Pisma stražara na kuli; Aron Alkalaj — Kir Janja u bodljikavim žicama. U broju 8, koji je takođe sačuvan, a izdat je februara 1944. godine, nalazimo na sledeće autore: Željko Lederer — U claire obscure — pesma; Toša Hirš — Janja 101 — priča; Solomon Konforti — Tiše drugovi — pesma; Mosko Atijas — Njoj u daljini — pesma; Mirko Gere — O kriminalnim romanima.

U zabeleškama o književnim večerima koje su uvek okupile ljubitelje književnosti, nalazimo, na primer, zapisano: Književno veče 7. maja 1943 — Milan Barić: O Mili Dimić; ili Književno veče 14. maja 1943 — Sabitaj Konfino: Istorija jedne porcije — priča; zatim XXIX Književno veče u logoru »C«: S. Konfino — Sećanje — pripovetka.

U sačuvanim materijalima ima još drugih raznovrsnih podataka od interesa za našu temu, kao na primer podaci o raznim konkursima. Na jednom od tih konkursa proglašena je kao najbolja pesma »Haleluja« od Željka Lederera.

I najzad da spomenemo i knjigu »Odabrane stranice«, kao najviši domet izdavačke delatnosti u zarobljeničkom logoru jugoslovenskih oficira. Knjiga sa 172 strane, pisana rukom, kaligrafskim slovima, ilustrovanu u boji. Sadrži 50 pesama i 20 priča odabranih iz oko hiljadu pesama i 200 priča napisanih u logoru. Od 25 autora deset su iz grupe oficira — Jevreja koji su zastupljeni sa 11 pesama i 6 priča. Pesnici su Mosko Atijas, Stanislav Vinaver, Željko Lederer i Solomon Konforti, a autori proze Milan Barić, Milan Goldštajn — Zlatarević, Sabitaj Konfino, Jahiel Finci, i Oto Bihalji — Merin i Sima Karaoglanović, kao zajednički autori priče »Susret sa jednim generalom — Novembarske misli«. Ukoliko bismo želeli da iz mnoštva sačuvanog materijala nešto uvrstimo i u ovaj rad, možda je najprikladnije dati jedan isečak iz članka »Smena godina 1944/45 — Smena vremena« koji je objavljen u listu »12. čas« od 1. januara 1945. godine i koji su pisali Oto Bihalji — Merin i Sima Karaoglanović: »Sa starom godinom umire fašizam. Još se koprca, još u agoniji čini podvige ludačkog straha koji znače begstvo unapred. Ali već iščezava njegov sablasni lik. A iza njega iskrsavaju konture nove ere, novog boljeg života... Naša zemlja je primer nove demokratije... Nova izgradnja... u toj gradnji mi ćemo sudelovati ako nismo sudelovali u borbi jer smo bili sprečeni. Za taj se posao spremamo...«

VIII

U ovom napisu pomenute su samo neke ličnosti čijih se imena posle toliko godina najlakše bilo setiti prilikom pisanja. Time se, naravno, nije hteo umanjiti značaj doprinosa onog većeg broja zarobljenih oficira-Jevreja čija imena ovde nisu zabeležena. Ako bismo želeli da budemo sasvim pravedni morali bismo ili priložiti spisak svih imena ili pak napisati čitavu knjigu sa svim detaljima, što, razume se, nije moguće. Zato smo se odlučili na rešenje koje se samo po sebi nametnulo, uvereni da ćemo naići na razumevanje onih čija imena nisu pomenuta, a trebalo je da budu.

Na kraju možemo da kažemo da svoj prinudni četvorogodišnji boravak u zarobljeničkim logorima u Nemačkoj oficiri-Jevreji nisu samo iskoristili za sopstveno pripremanje na novi život u oslobođenoj domovini, već su sa datim uslovima i srazmerno svom broju dali doprinos širenju i pobedi ideja narodnooslobodilačke borbe u širokim redovima svih oficira i vojnika, pa i deportovanih radnika i interniraca koji su se našli u nemačkim logorima za vreme rata. Činjenica je da se najveći broj oficira i vojnika iz nemačkih logora vratio u oslobođenu domovinu ne kao belogardejski interventi pod komandom reakcionarnih oficira koji su svim silama i sredstvima pokušavali da ih za takvu ulogu pripremaju, već kao pripadnici revolucionarne armije koji su se u toku četvorogodišnjeg zarobljeništva pripremali za preuzimanje vojnih ili civilnih dužnosti u oslobođenoj zemlji. Ovaj rezultat je postignut zajedničkim naporima svih poštenih antifašista u zarobljeničkim logorima, a oficiri-Jevreji nisu u tome izostali.

Summary

YUGOSLAV JEWISH OFFICERS IN PRISONERS OF WAR

In this work the author writes about the participation of the Yugoslav Jewish officers in the struggle waged in the prisoners of war camps in Germany in support of the Peoples' Liberation War of the peoples of Yugoslavia. He points to the general disillusionment and disorientation of the officers of the former Yugoslav royal army who found themselves in German captivity after the sudden and complete collapse and break-up of the Kingdom of Yugoslavia. Those officers who were Jews had even more reasons for despair when in camps in the heartland of Nazi Germany.

Reference is made to the status of Jewish prisoners of war in the Nürnberg camp where they were ordered, in spite of protest, to carry on their uniform a yellow star marked "Jude", and where they were exposed by the German command to other discriminatory measures as well. At the same time the majority of non-Jewish officers demonstrated marked solidarity with their Jewish colleagues. The first steps of the illegal Communist

Party in the Nürnberg camp are also described. Its primary aim those days was to make the desoriented officers get rid of their despair and to inject in their thinking a faith in the victory of the Allies and in the rebirth of Yugoslavia in which new social forces will make the strivings and aspirations of the Yugoslav people a reality. Reference is made to the Jewish officers who were members of the leadership of the illegal organizations.

After the transfer of the Jewish officers from Nürnberg to the Osnabrück camp in May 1942, practically all the Jewish officers in German captivity, about 400 of them, found themselves concentrated in that camp. Within the Osnabrück camp the political struggle became a day to day affair and the polarization of forces which, generally speaking, divided the officers into two groups was practically completed: one group advocated the reestablishment of the old regime, the kingdom, while the other stood for the uncompromising struggle against the occupiers offering at the same time prospects of a new social order. This second group was organized and led by the illegal Communist Party in the camp and was in fact part of the mass movement in Yugoslavia where the armed struggle against the occupiers was based on the support of broad masses of the people. The overwhelming majority of the Jewish officers joined this second group and participated in the political, cultural, professional and other activities. After an intensive phase of the struggle in the camp was over, the Jewish officers and about 400 other officers marked as "dangerous communist elements" were secluded in the so called "D" camp which was separated from the other parts of the camp by barbed wire fence and protected by special armed guard.

A number of Jewish officers were included in the illegal activity the Communist Party organized in the camp. During a period of time the center of this illegal activity was in the Jewish barrack No. 37, in room No. 7. Here a radio set was kept, here the allied stations were listened to and a daily news bulletin edited to be sent through established channels to those barracks which housed the members of the organization. Here was also the technical service of the illegal organization which was responsible for the hiding of pieces of arms the organization succeeded to acquire and of other materials and tools used by the illegal technical service.

Jewish participation was also marked in the legal activities coordinated by the Cultural Board and guided by the leadership of the illegal organization. Jewish officers were active in the professional associations (of lawyers, engineers, and other), in the drama and musical society, in the literary circles, practically in all activities in the camp.

Out of many events of political importance a few are singled out and described in more details, such as the demand for elections within the camp to be held in accordance with the provisions of the Geneva Convention, the refusal of food because of its poor quality, and a few other events. The participation of Jewish officers in all these encounters in the camp is referred to as one of the causes of their transfer as a group, in August 1944, to Strasbourg camp where they continued their active political role. Because of the advance of the Allies they were transferred subsequently to the camp in Barkenbrügge, near the former Polish frontier to be moved again towards the west, in January 1945, when the westward advance of the Red Army was in full swing. One group of the prisoners of war, a number of Jewish officers among them, succeeded to get rid of German guards and to reach Yugoslavia already in March

1945, travelling with the assistance of the Soviet authorities through Poland and Rumania. The other group had to go four weeks on foot westward under very difficult conditions. The group was sent to the former concentration camp in Alexisdorf, near the Duch frontier and was later ordered to go on foot south-west to be eventually left without guards and liberated by the British troops.

A number of liberated officers, with quite a few Jews among them, remained for a while in Germany as liaison officers with the allied troops or attached to various Yugoslav missions in charge of repatriation, restitution and similar important duties of those days. Those who were repatriated, just as the members of the first mentioned group, either joined the Army or were given duties in the administration of the country.

Izvodi iz pisma Bate Gedalje, bivšeg zarobljenika iz Osnabrika, koji je uputio dr Jaši Romanu povodom njegovog rada: »Jevreji zdravstveni radnici Jugoslavije 1941—1945. žrtve fašističkog terora i učesnici u Narodnooslobodilačkom ratu« iz Jerusalima. 1. VI 1947. godine. Pismo je stiglo kad je rad J. P. bio gotov bez znanja B. G., a objavljujemo ga jer izražava kao želju otprilike ono što sam rad sadrži.

.....

Kao što vidiš, dragi Jašo, ispalo je više no što sam, na početku ovog pisma, mislio. Ali, šta da mu radiš: kažu da krv nije voda... Iako sam Niš ostavio 1927, ja sam svoje najbolje gimnazijske godine tamo proveo. Nekoliko puta godišnje obilazio sam roditelje, braću i sestre, i ostalu rodbinu, koji su sa ostalima streljani na Bubnju, 1942. — David A. Alkalaj kaže da sam uvek ostao »el Nisli« — Nišlija. Tako je to, kad se čovek napije nišavske vode... Malo mi smeta i žao mi je, kad u ovako reprezentativnoj knjizi ima »sitnih grešaka ili propusta«. Ali, iako sam svestan, da bez toga nema rada, to ostaje u meni i s tim uvek već unapred računam. A, s druge strane, interesantno je da pored dr Bore Varona, nema dr Martina Weinbergera, koji je dugo godina, sve do svoje smrti — bio aktivan oficir!

Pošto je ovo jedno lično, privatno pismo, dozvoljavam sebi, dragi Jašo, jedan predlog, koji isto tako ne zahteva nikakav odgovor. Ti si sebi postavio jedan vrlo lep i plemenit zadatak, da na istorijskoj bazi

fiksiraš izvesne događaje. — Ne znam da li je neskromno — jer sam i ja jedan od njih — možda je došlo vreme, da se obradi, makar i u najskromnijoj formi, i objavi lista i ratnih zarobljenika — oficira i vojnika — u formi kao što je ona u Zborniku 2. — Ne radi se o nama, oko 80% rezervnih oficira — zarobljenika Jevreja, koji su bili po opštoj karakteristici »dobri, ispravni, čestiti i odani simpatizeri i pomagači NOP«; radi se o tome da se obeleži i te kako važan udeo onih 20% aktivista NOP u oficirskim logorima, koji su učinili, mnogo više nego što se o njihovom radu zna. — Dugo je vremena prošlo od tih dana, i ne treba da ostane samo na tome da imamo: »Do Viđenja u Oktobru« i »Dnevnik Inž. Ženje Kozinskog.« — Jest da je Ženja skupo platio svojom glavom, da je teško mučen i ubijen od Gestapoa, ali ne treba predati zaboravu važne uloge koje su imali u Nirnbergu, a docnije u Osnabriku: Oto Bihalji-Merin, prof. Arpad Löbl, Dr Albert Vajs, Dr Lavoslav Kadelburg, Aca Levi, Bata Amar, Dr Nikola Minja Balog, Dr Andrija Gams, i drugi, mnogi drugi, čija će imena sami navesti, bolje upućeni od mene. Ja ne mogu zaboraviti izuzetnu »građansku kuraž« Sime Karaoglanovića. — Detalje može i sam dati. — Krajem 1941. pošla je u Nirnberškom logoru akcija za potpis iz »Nirnberške deklaracije«. Ona je izražavala solidarnost i poverenje izdajničkoj vladi Milana Nedića, kao i spremnost potpisnika, da se stavljaju na raspoloženje vladi za borbu protiv komunista, u zemlji (tačne se formulacije ne sećam, ali to je njen smisao i sadržaj). U ono vreme posetio je Logor Milan Aćimović, komesar, a docnije Ministar Unutrašnjih poslova. — (U Nirnbergu je bilo 7 blokova, koji su bili otvoreni međusobno. Zatvarali su ih samo za vreme Apela. U nekoliko od ovih blokova, bile su tzv. jevrejske barake, koje su oficiri-Jevreji delili sa vojnicima — koji su bili zaposleni u raznim dužnostima u Logoru: kuhinja, perionica, kupatilo, itd.) — Ne znam po čijem nalogu i inicijativi, ali taj Sima Karaoglanović je obilazio sve jevrejske barake, u svim blokovima, bez straha i uzdržavanja, govorio da niko ne sme da potpiše tu sramnu Nirnberšku izdajničku deklaraciju. Mi ćemo biti izdajnici prema našim roditeljima koje neprijatelj strelja, koncentriše i uništava glađu i hladnoćom na Sajmištu... I danas kao da čujem te pozive Sime Karaoglanovića, jer smo tada već znali za Sajmište, za Smederevo, i za druga streljanja na Banjici, za Tašmajdan...

Do tih dana ja lično nisam poznavao Simu, mladog pravnika, ali sam dugo godina pre rata — na dva suprotna pola, koja lično nisu smetala — drugovao sa njegovim starijim bratom, Iletom, filozofom (matematika) sopstvenikom male štamparije na Slaviji, koja mu je donela nekoliko godina Mitrovice.

Verovatno da ima još mnogo što-šta da se piše, kako su te »bundžije« iz Nirnberga smešteni u br. 37 — po mišljenju mnogih starosedelaca iz barake br. 38, uneli veliki nemir u logor »D«, u Osnabriku, koji je do tada živeo u »mirnoj idili«. Došli kao divljaci odmah sa traženjima: čistija hrana, bolji smeštaj po barakama i pravičnija podela paketa hrane, veša i odeće primljene od Međunarodnog Crvenog krsta, izbor (ne naimenovanje)

predstavnik barake i predstavnika Logora, ne po činovima, već po slobodnom izboru većine glasanjem, to je sve bilo nešto revolucionarno i neshvatljivo za mirni Osnabruk — i to ne samo u jevrejskom delu, već u celom logoru, sa svima prisutnim generalima. To je period »slobodnog univerziteta« (po zvanjima i branžama) kakvog nije bilo u okupiranoj Evropi, a postojao je među žicama, u srcu Nemačke. — A gde je uloga »tajne radio stanice« i svakodnevnih vesti, koje je čitao u hodniku Bata Amar ili neko drugi. — To je i period borbe naših poverenika Jefte Jovanovića-Krigle i Vječeslava Kolba sa nemačkim vlastima »protiv diskriminacije Jevreja« u podeli poklona Crvenog krsta, to je i period odlaska — odvođenja Ota Bihaljija, Baloga i dr. u kažnjenički logor Strij!... U svim ovim akcijama predstavništva Logora protiv nemačke komande, bila je vidna i korisna uloga Dr Alberta Vajsa i Dr Lavoslava Kadelburga... Treba da se zna, zabeleži i kaže javno! Oni su bili naši izabrani predstavnici i mi smo stajali uz njih ili iza njih!

Treba istaknuti i ulogu na kulturnom polju. — Ne preterujem ako kažem da je uloga Rafajla Blama bila vrlo cenjena, bilo kao kompozitora ili kao izvođača. Ko se od zarobljenika ne seća Blamovih »harmonikaških koncerata pod vedrim nebom«; njegovih potpuri i spletova jugoslovenskih pesama od »Plavog Dunava pa do Save i Morave, Vardara, Miljacke i Jadrana« u zajednici sa nezaboravnim konferansijeom novinarom Vitorovićem; ili ko se ne seća »sedeljki« sa Atijasom, pevajući španske romanse bosanske i srpske sevdalinke. — A šta da se kaže o koncertima velikog orkestra na kojima je Blam bio dirigent i prve violina; ko će zaboraviti Vivaldijev koncert u preuređenoj konjušnici pred 500—600 oficira, ili druge večeri sa kupletima i skečevima uz melodije — lake i vedre — koje je Blam komponovao. — Ja ne zaboravljam ni našeg glumca mladog Mošu Barića-Beraha. Nekada su se i generali u susedstvu ili oduševljavali ili bojali njegovih recitacija, koje su bile vrlo impresivne.

Sve je to davalo poleta, i snage kao i nadu, da zarobljeništvo prođe onako kako je prošlo: (iako slomljena srca, zbog izgubljenih porodica) mnogo lakše, vedrije i lepše, nego što je neprijatelj očekivao i protiv svih svojih mera i oskudice, koja je vladala. Na vidnom mestu treba istaknuti ulogu »37«, a docnije »7« (37 je bio broj barake, 7 je broj sobe — tako se zvao list koji je izdavan povremeno). Opet uloga Ota Bihaljija-Merina, prof. Arpada Löbla, Minje i Sime, Ace i Bate, Žarka i Samia, Duci i Menaše, Alberta Vajsa i Ženja Kozinski, Ota Šilingera-Šilje i još mnogih drugih, vernih i dobrih drugova »37« i »7«, koji su nekada sitnim gotovo neopaženim radom, ili nekom informacijom u mnogome doprineli, da zarobljenički dani ostanu u onom sećanju kao što su i ostali, puni iskrenog drugarstva i međusobnog poštovanja iako ne »puki drugovi«, po ideji i ciljevima, već samo »dobri čestiti i odani simpatizeri, nepokolebljivi u poverenju da se borimo protiv zajedničkog neprijatelja...

To su sve stvari, nekad bolne, nekad samo sećanja i nostalgija za dobrim i odanim drugovima, u teškim i manje teškim danima, ali sve to treba obraditi, dati im izvestan okvir — uz dovoljnu dokumentaciju

koja postoji kod svih ovih koje sam ovde spomenuo. Želeći ti i dalje mnogo uspeha u tvom naučnom i istraživačkom radu, primi, dragi Jašo, uz moje osobito priznanje za tvoj plodni rad i moje srdačne pozdrave,

BATA GEDALJA

P. S. Oprosti za rukopis. Nadam se da ćeš moći sve pročitati. Ako znaš Blama, moli ga da ti »odarmonikaši« jednu strofu, poznatih cigareta: Pripali cigaretu, kad mučni dođe čas; jer dim je sve na svetu a zaborav je — spas!

Ne znam ko je tekst napisao, ali je lepa Blamova muzika!

Jerusalym, 1-11-75

Dragi Jašo,
Dr Jure Romano,
Beograd

Dragi Jašo, tako se živo ne mogu sjetiti, da razi u ovim poslednjost, Jerusalim, ni
suo ni doleno: Ti si od, a ja o? Činim nam daju, sauo du celoveku sinuo fi
malno osteljiruje na ti, koje je sušino — kao je tako more eton jeruzalem ja-
nom radu. — Činim da te selekcion ovako sumirio doleno ostu uem mo.

Te su sa stari, ne uenol kolno, uenim uenim stari i uenim, koje u
pa dolim i ostu du drugovim, i ostu i uenim ostu du uenim,
re uenim i ostu du, daki im i ostu du, — uenim uenim
laci, koja je ostu du, koje su uenim — Spe uenim.
Želeći, Ti i daki uenim uenim uenim i ostu du uenim uenim,
primi, dragi Jašo, uz moje osobito priznanje za tvoj plodni rad
i moje srdačne pozdrave,

Bata Gedalja

P. S. Oprosti za rukopis. Nadam se da ćeš moći sve pročitati. Ako znaš
Blama, moli ga da ti »odarmonikaši« jednu strofu, poznatih cigareta:
Pripali cigaretu,
kad mučni dođe čas;
jer dim je sve na svetu.
A zaborav je — Spas!

Ne znam ko je tekst napisao, ali je lepa Blamova muzika! B.G.

Grupa Jevreja rezervnih jugoslovenskih oficira u nemačkom ratnom zarobljeništvu 1942. godine u Osnabriku

Soba 7, 37. barake u kojoj se nalazila i funkcionisala logorska tzv. »ilega'na tehnika«. S leva na desno čuče: E. Kozinski, Andor (Duci) Kon, Josip (Dodi) Presburger, Samuel (Sami) Alkalaj, Aleksandar (Aca) Heron. Stoje u prvom redu: Aleksandar (Aca) Levi, Ivan Brukner, Oto-Grga Engel-Andelković, Pavle Jermović, Dejan Lapčević, (inače nije živeo u sobi 7) Sima Karaoglanović, Andrija (Bandi) Vajs. Stoje u zadnjem redu: Andrija Mendelson, Ernest Rajh, Ladislav (Laci) Levental, Isak (Bata) Amar

JANI GALILEJ KUZINSKI - 116

Fotografija Eugena Zenje Kozinskog i njegov grob sa nadgrobnim spomenikom u Osnabriku podignutom posle oslobođenja

Poruka ispisana na cigaret-papiru kaligrafskim slovima Zenje Kozinskog koju je partijska organizacija u logoru Osnabriku poslala partijskoj organizaciji u zemlji.
Faksimil je u prirodnoj veličini

Война, которую мы ведем, является войной за свободу, за демократию, за мир. Это война за будущее человечества. Мы боремся за то, чтобы мир никогда больше не видел подобной войны. Мы боремся за то, чтобы мир никогда больше не видел подобной войны.

Война, которую мы ведем, является войной за свободу, за демократию, за мир. Это война за будущее человечества. Мы боремся за то, чтобы мир никогда больше не видел подобной войны. Мы боремся за то, чтобы мир никогда больше не видел подобной войны.

Война, которую мы ведем, является войной за свободу, за демократию, за мир. Это война за будущее человечества. Мы боремся за то, чтобы мир никогда больше не видел подобной войны. Мы боремся за то, чтобы мир никогда больше не видел подобной войны.

Война, которую мы ведем, является войной за свободу, за демократию, за мир. Это война за будущее человечества. Мы боремся за то, чтобы мир никогда больше не видел подобной войны. Мы боремся за то, чтобы мир никогда больше не видел подобной войны.

Война, которую мы ведем, является войной за свободу, за демократию, за мир. Это война за будущее человечества. Мы боремся за то, чтобы мир никогда больше не видел подобной войны. Мы боремся за то, чтобы мир никогда больше не видел подобной войны.

Война, которую мы ведем, является войной за свободу, за демократию, за мир. Это война за будущее человечества. Мы боремся за то, чтобы мир никогда больше не видел подобной войны. Мы боремся за то, чтобы мир никогда больше не видел подобной войны.

Jedna strana ilegalnog lista na ruskom jeziku »Kružok« namenjen ruskim zarobljenicima i internircima. Urednici su bili: Pavle Aleksić i Eugen Zenja Kozinski, rukopis Zenje Kozinskog

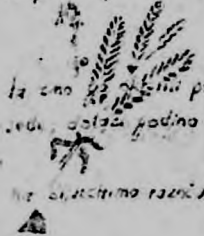

... znači između godina budu su građani na zemlji...
 je odvajanja. Odmeravaju se dela svakog bica, jer svaki raztanak noći u sebi drži umiranja. Izgubi-
 tina je izgubljena, izgubljena nepovratno. Iznad onog što je bilo i onoga što nastaje staljno pod te-
 ritom odgovornosti.

Ovog puta ne igraju zvezde kao bareni konfeti u vetru Silvestra. Spasne su
 zvezde noćnih noći: snop svetlosnih zraka na nebu, iznad gradova koji se tresu. Krvavi ornament:
 Koliko ljudi bez domovine luta ove noći zemljom? Koliko njih, u ovoj no-
 či, proklinje nametnuta oklonište baraka u logorima fašizma!

Šifrovani izveštaji jure kroz etar i upravljaju smrću. Lesnje telegrafista otku-
 cavaju uništenje gradova i potapanje kao završena dela. Zlatarija noćnih dana: razrušena zemlja,
 zemlja u jesaji, zamračena zemlja. Prikleštava i tama na minulu godinu.

Koliko ljudi slave ove noći plodove minule godine - Družil su se prop-
 nani u svoje domove. Bez straha su srca koja su zamirala kada su se stvarala vrata u danima istog
 stva. Jer pred zidovima na Tajnimima, u logoru na Banjici, na Saputru ne staju, i nisu najbolji
 novi naroda - Koliko je ruka započela veseli maha. Kroz etar struji zaver i mirnodavica i podražava
 tu junačkom slabosti.

Blagobolja i sreća na minulu godinu najprekih prazna napredna sreća.
 Tri puta nam je u godinama rupa prazna prazna napredna sreća. Tri pu-
 ta smo došli parolama naše čežnje i noćnoj čekanja mirnodavica i naša sreća prazna je prazna p-
 jedu, došla godina mira. Tako sam poručim.

Nije bila sreća mira; nije bila sreća naša. Nije bila sreća prazna.
 Ne srećama razočarenja ti vada kad nema više čuvinje kada namo srećama na srećama, na srećama

Naslovna strana logorskog partijskog ilegalnog lista, rukom pisanog i umnožavanog — novogodišnji broj, rukopis Aleksandra Herona

10. Godina sta izbjini

10 Danas pravo pre-
gled zalaganja naroda i podnetih žer-
tava u borbi protiv fašističke agresije
za slobodu, demokraciju i samo-
opredeljenje naroda, nema sumnje
da bi Jugoslavija bila na jednom od
prvih mesta. Čeo svet, koji se nalazi
na strani demokratskih pokreta,
ponosno danas čita Jugoslavija pret-
stavljajući prvi primer jedne oslobodi-
lačke borbe, ogromnog progresivnog
značenja, borbe čuđe, teške i ne-
ravne ali sične i retke u istoriji
naroda. Narodno-oslobodilački
pokret Jugoslavije danas služi za
ugled, tako ste će da postaje narod-
na svojina i tako se samo njome
stvara dostojanstvo jednog naroda.

Protekla godina bila je za
narodno-oslobodilački pokret ju-
goslavije godina u kojoj je on do-
stigao svoju punu, pravu formu i
afirmaciju ne samo unutar zemlje,
već i u međunarodnom opsegu.

Uspesi narodno-oslobodilačke vojke
omogućili su političke akte čuđe-
koje značaj značenja za položaj i bu-
dućnost zemlje. Time je definitivno
postignuto da istorija Jugoslavije
čvrsto bude potvrđena, obeležena pr-
vim narodnim pokretima iz tri i
po godine.

Borba za slobodu i nezavi-
snost zahvalovala je da se dobro po-
zna i čvrsto obju sve unutrašnje

snage zemlje i da se postare da budu
verni čvrsti narodne nezavisnosti
i slobode. Antifašističko ređe kao
prestavništvo tih okupljenih snaga
danas ne razmišlja samo veliki uspeh
u unutrašnjem razvoju zemlje, već i
faktor međunarodnog značaja. Tre-
valo je narodne snage mobilisati naj-
pre na ovim parokama, koje oni mogu,
i obzirom na njihovu strukturu, primi-
ti i uterati se za njih boriti dok se ne
razlikuju u su i tom momentu stra-
teški najvažnije. Uspeh fašizma bila
je prva od tih zarola, prvi neposredni
djel. Jedinstvo na toj osnovi bilo je veliki
zadetak, koji je danas potpuno ispunjen.
Danas je svakome jasno, bar treba da
bude jasno, da zadaci, koje su narod
i njegovi prvoborci sebi postavili, još
prz tri i po godine, nisu isli ka orga-
nizaciji političkog sloma jednog dru-
stvenog sistema, na ovaj način kako
su to narodne snage predstavljale,
već da se radi samo o oskravrenju
narodnih težnji i potreba. Na ovaj na-
čin stvoren narodni front nije bio
front pregovora predstavnika politič-
kih grupacija, već front okupljenog
naroda sa njegovim pravim predsta-
vnicima. To je front narodnog pokreta
u nikako front pogodbi, ustole i dekre-
ta. Mase nisu bile više ni spremne ni
rojne da sleduju politiku vodstva ke-
galnih predstavnih stranka, koja su
se najvećim delom bila desolidari-
zala sa narodnim željama. Narod
je sam odrekao svim predstavnicima
su u ime njegovo odikama pra-

